

TOPLUMSAL VE İKLİMSEL ADALETSİZLİK SARMALINDA İKLİM SİYASETİ



Aykut Çoban

Prof.Dr., Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi

Özet

Bu yazı, iklim sorunuyla, toplumsal ve çevresel adaletsizlik arasındaki etkileşimi tartışmayı amaçlamaktadır. Toplumsal adaletsizliğin iklim adaletsizliğine yol açtığını, iklim adaletsizliğinin de toplumsal adaletsizliği derinleştirdiğini ileri sürmektedir. Böyle olunca, yalnızca emisyonları azaltmayı hedefleyen bir siyasal strateji etkisiz kalmaya mahkumdur. Yetersiz ve etkisiz siyasalar yerine, yazıda, sorunun gerçek çözümü için, adaletsiz toplumsal düzeni yıkıp yeniden kurmayı öneren bir iklim siyasetine olan gereksinmeye işaret edilmektedir.

Abstract

Climate Politics in the face of the Double Helix of Social and Climate Injustice

This article seeks to discuss the interaction between the problem of climate change and social and environmental injustice. It argues that social injustice leads to climate injustice and climate injustice in turn deepens social injustice. If so, any policies only trying to decrease carbon emissions are in vain. Instead of inadequate and ineffective policies, for a realistic resolution of the problem, the paper points out the need for a climate politics suggesting the demolishing and then reconstructing of the unjust social order.

Toplumsal ve İklimsel Adaletsizlik Sarmalında İklim Siyaseti

İklim değışikliğı, kırk yıldır tartışılan, gündemdeki yeri giderek artan siyasal bir sorundur. Şirketler, sermaye örgütleri, belediyeler, hükümetler, uluslararası örgütler, sivil toplum kuruluşları, bilim dünyası, yerel topluluklar ve yurttaşlar, hararetili tartışmanın tarafları arasındadır. Sorunun kök nedenlerinin gizlenmesi çabalarına, hem iklim değışikliğinin etkileme alanının genişliğı ya da “küreselliğı”, hem de bir sözü olan tarafların çeşitliliğinin ve çıkar ilişkilerinin yarattığı karmaşıklık eklendiğinde gerçek üstü bir olayla, adeta bir canavarla karşı karşıya olduğumuz ve ne yapacağımızı bilemediğimiz bir toplumsal durum beliriyor. Karayollarındaki kazaları masal dünyasının trafik canavarına indirgemeye benzer biçimde, bir iklim değışikliğı ucubesi yaratıldığında gölgelerle savaşmaya zorlanıyoruz. Hayaletlerden kurtulabilmek için, küresel ısınmayı ve iklim değışimini, toplumsal yapıların etkileşimini içeren ekonomi-politik bir bağlama yerleştirmek zorundayız.

Bu yazıda, iklim değışimi sorunu toplumsal bir eksenle ele alınmakta, iklimle, toplumsal ve çevresel adalet arasındaki ilişkinin tartışılması amaçlanmaktadır. Çevresel adaleti, kuşak içi, kuşaklar arası, türler arası vb. bakımlardan araştırabiliriz. Bununla birlikte, burada yalnızca kuşak içi boyuta odaklanılacaktır. İklim siyasetinin motoru olarak adalet talebinin içini doldurabilmek için, önce adaletsizliğin ekonomik, iklimsel, siyasal çerçevesinin ve sağlığa ve bilgiye erişim gibi çeşitli boyutlarının saptanmasına gereksinme duyulur. Bu gereksinme de dikkate alınarak, iklim sorunu iki tez etrafında tartışılacaktır:

Toplumsal adaletsizlik iklim adaletsizliğine yol açar. İklim adaletsizliğı ise toplumsal adaletsizliğı derinleştirir.

Tartışmadan çıkan bulguların yol göstericiliğinde, önce hatalı çözümlerin açmazlarına dikkat çekilecek, ardından da toplumsal ve iklimsel adalet ilişkisini gözetken olası iki çözüm stratejisi önerisi ele alınacaktır. İklim siyaseti olarak bu iki yolun etkililik düzeylerinin kısaca araştırılması sayesinde, siyasi yön belirlemede kullanılabilecek ipuçlarına ışık tutulacaktır.

Ekonomik Adaletsizlik

(...) Bir eski Acem şairi :

“Ölüm âdildir” — diyor,—
“aynı haşmetle vurur şahı fakiri.”

Hâşim, neden şaşıyorsunuz?
Hiç duymadınız mıydı kardeşim,
herhangi bir şahın bir gemi ambarında
bir kömür küfesiyle öldüğünü?...

(...) Biliyorum,
ölümün âdil olması için
hayatın âdil olması lâzım, diyorsunuz...

Nazım Hikmet, yukarıda bir kaç dizesi alıntılanan Ölüme Dair adlı uzunca şiirinde, ilk bakışta ölüm gibi tüm insanları eşitlediği düşünülen, kaçınılmaz bir olgunun bile gerçekte nasıl bir adaletsizlik içerdiğini betimler. En son Soma madenlerinde bir kez daha tanık olduğumuz gibi, kuru birer istatistiğe dönüşen ölümler, belli ki işçiyle patronu aynı haşmetle vurmuyor. Gelir ve servet, ölümdaki adaletsizliği bile açık edebiliyor. Gerçekten de, İngiltere’de zengin ve yoksul bölgeler arasındaki ortalama yaşam beklentileri arasındaki farkı saptayan bir araştırma da yoksulların sekiz yıl daha az yaşadıklarını göstermiştir.¹

Kişiler arasındaki gelir, ücret, satın alma gücü farklılıkları toplumsal paylaşım adaletsizliğini göstermesi bakımından önemlidir. Ama bundan daha önemlisi sahip olunan servetler arasındaki farklılıktır, çünkü diyelim ki bir kişinin geliri, diğerinden birkaç kat yüksekken sahip oldukları servet farklılığı binlerce kat olabilir.²

Harita ı’de dünyadaki 4.7 milyar yetişkinin servetlerinin dağılımı gösterilmektedir. 100 bin doların üzerinde servete sahip olanların, Kuzey ülkelerinde, özellikle de ABD, Kanada, AB ülkeleriyle Japonya ve Avustralya’da toplandıkları görülmektedir. Bir milyon doların üzerinde servete sahip olanlarınsa yüzde 41’i Kuzey Amerika, yüzde 32’si Avrupa’dayken, yalnızca binde üçü Afrika kıtasında ve binde 6’sı Hindistan’dadır.³

1 “Zenginler Yoksullardan Sekiz Yıl Fazla Yaşıyor”, BBC Türkçe, www.bbc.co.uk/turkce/haberler/2015/04/150429_ingiltere_zengin_yoksul, 30.4.2015.

2 Hervé Kempf, *Zenginler Dünyamızı Nasıl Mahvediyor?* Çev. İ. Kılınc, Epos, Ankara, 2010, s.46.

3 Credit Suisse Research Institute, *Global Wealth Databook 2013*, Credit Suisse, Zürih, 2013, s.102 ve 107. Bu yazı tamamlandıktan sonra yayımlanan aynı Enstitü’nün 2014 tarihli raporunda, bekleneceği gibi, küresel servet eşitsizliğinde anlamlı bir değişiklik olmadığı görülmektedir: Credit Suisse Research Institute, *Global Wealth Databook 2014*, Credit Suisse, Zürih, 2014.

Servet sahiplerinin bölgelere ve ülkelere dağılımındaki eşitsizlik yanında, servetlerin dünya nüfusuna dağılımı da eşitsizdir. Çizelge 1’de, servet piramidinin tabanını oluşturan yetişkinlerin yüzde 68’i, tüm servetlerin yalnızca yüzde 3’üne sahipken; yüzde 8.4’lük bir kesim, servetlerin yüzde 84’üne sahiptir. Bir başka deyişle, dünyadaki toplam servetin neredeyse yarısı, en zengin yüzde 1’in elinde toplanmışken, toplam yetişkinlerin yarısının neredeyse hiçbir serveti, yani mülkü, hisse senedi ya da bankada parası yoktur.

Benzer bir durum Türkiye için de geçerlidir. Türkiye’de kabaca 50 milyon yetişkinin üçte ikisi 10 bin doların altında servete sahipken, binde ikilik bir kesim 1 milyon dolardan daha çok servete sahiptir. En az serveti olan üçte ikilik kümeyle, bir milyar dolardan fazla serveti olan 40 kişilik kümenin serveti arasında, 100 bin katlık bir fark vardır.⁴

TÜİK’in verilerine göre, ücret, girişimci gelirleri, sosyal transferler gibi elde edilen toplam gelirden bireylerin aldığı paya bakıldığında, en düşük yüzde 20’lik dilimin aldığı pay yüzde 6,1 iken en yüksek yüzde 20’lik dilimin payı yüzde 46,6’dır. Bu kümeler arasındaki gelir farkı 7,7 kattır.⁵ Kümelendirme yüzde 10’luk dilimler olarak yapıldığında fark daha da büyümektedir. En düşük ve en yüksek yüzde 10’luk gelir kümeleri arasındaki fark, 15 kattır. Bu oranın OECD ülkeleri ortalaması 9,8’dir. OECD ülkeleri arasında gelir dağılımı adaletsizliği sıralamasında Türkiye üçüncü, ABD dördüncü sıradadır.⁶ OECD’nin 2014 yılı raporunda ise gelir adaletsizliği daha da derinleşmiş, Türkiye ikinciliğe, ABD üçüncülüğe çıkmıştır.⁷ TÜİK’in yukarıda anılan araştırması, Türkiye’de nüfusun yüzde 65,4’ünün mensubu olduğu hanenin borcu olduğunu belirtmektedir. Yaklaşık yüzde 80’i “evden uzakta bir haftalık tatili” ekonomik olarak karşılayamamaktadır. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı’nın 2015 yılı verilerine göre, Türkiye’de “yardıma muhtaç” insan sayısı, nüfusun yüzde 40’ını bulmuştur. Bir başka deyişle, 30 milyonu aşkın yurttaş, “muhtaçlık” tanımına göre ayda 270 TL’den az bir gelirle geçinmek zorundadır.⁸ OECD’nin bir araştırmasında, “Geçtiğimiz on iki ay içinde gıda ürünleri almak için yeterli paranızın olmadığı zamanlar oldu mu” sorusuna, Türkiye’de verilen yanıt yüzde 32,7’dir. OECD ülkeleri ortalaması ise, yüzde 13,2’dir.⁹ Bir başka deyişle, bu araştırma, “gelişmiş ülkeler kulübü” denilebilecek OECD ülkelerinde bile yoksulluğun açıklık sınırına kadar geldiğini gözler önüne sermektedir. Az ileride ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi, toplumsal adaletsizliğin gerek ülkeler arasında, gerek toplum içinde, iklimsel adaletsizlik biçiminde ağır bir bedeli de vardır.

4 Aynı kaynak, s.101 ve 108.

5 TÜİK, “Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması 2013”, *Haber Bülteni*, Sayı 16083, 22.9.2014, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=16083>

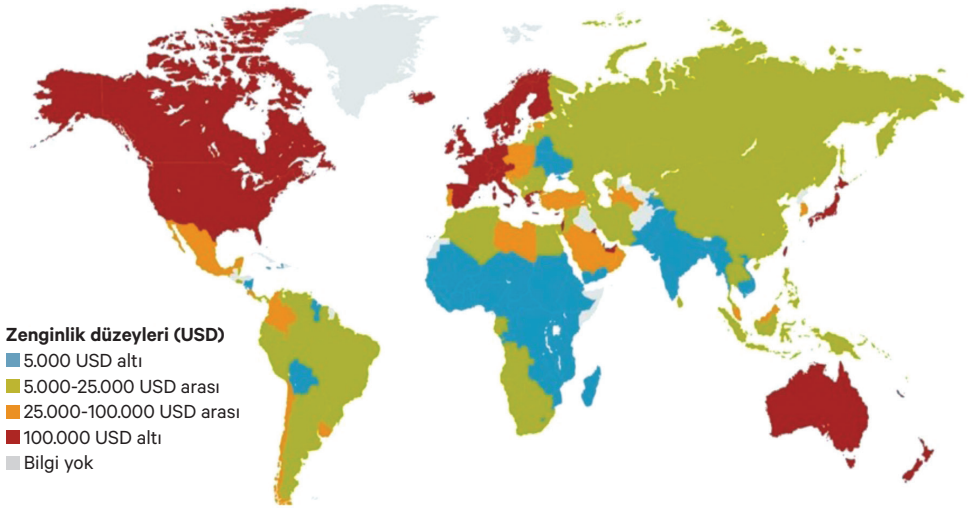
6 Cem Kılıç, “Gelir Dağılımında Uçurum Büyüyor. Türkiye İlk 3’te!” *Milliyet*, 24.6.2014, <http://ekonomi.milliyet.com.tr/gelir-dagiliminda-ucurum/ekonomi/ydetay/1901730/default.htm>

7 “Türkiye Gelir Eşitsizliğinde İkinci”, *Cumhuriyet*, 10.12.2014.

8 “30 Milyon Muhtaç”, *Cumhuriyet*, 5.4.2015.

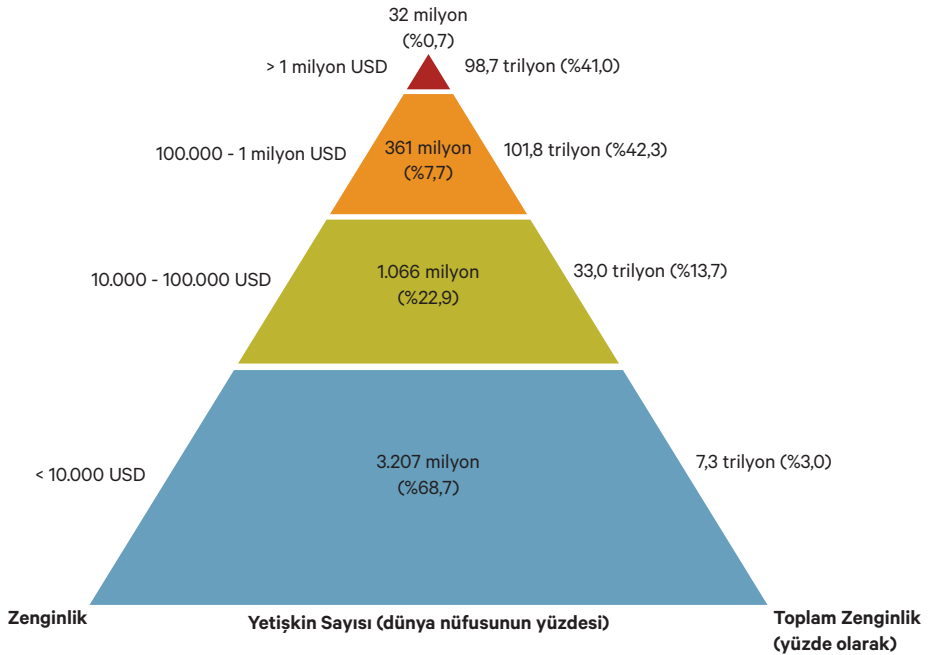
9 OECD360, Türkiye 2015, <http://www.oecd360.org/turkey, s.24>.

Harita 1: Dünyada Yetişkin Başına Servet Düzeyleri, 2013



Kaynak: Credit Suisse, 2013, s.19

Çizelge 1: Küresel Servet Piramidi, 2013



Kaynak: Credit Suisse, 2013, s.94

Ekonomik Büyüme ve Yoksulluk

Servet ve gelir adaletsizliği, hangi nedenle olursa olsun bir sorun olarak görülüyorsa, yoksulluğun giderilmesine yönelik görüşlerin üzerinde durmak gerekecektir. Yoksulluğun azalması çerçevesinde, liberal iktisatçıların bir varsayımını ileri sürenler olabilir. Denir ki, yoksulluğun azalması için sermaye birikiminin, kârlılığın, servetlerin artması gerekir. Böylece, ekonomik büyümeyle birlikte yavaş yavaş yoksulların da gelir ve refah düzeyi iyileşecektir (İngilizcesiyle “trickle down theory”). Artan büyüme ise ekonomik etkinliklerin hacminin de artmasıyla birlikte ister istemez karbon emisyonlarının artmasına yol açar. Eski bir İngiliz deyişinde olduğu gibi, “nerede kirlilik varsa orada kazanç vardır.” Bu denklemde, ekonomik büyümeyle birlikte büyümenin olumsuz bir sonucu olarak CO₂ emisyonlarının artması, yoksulluğun ortadan kaldırılması için kaçınılmazdır. Yoksulluğun giderilmesi, hem büyümenin hem de emisyon artışının gerekçesine dönüştürülmüş olur. Emisyonlar ve iklim değişimi; gelir ve servet eşitsizliği, yoksulluk, açlık, işsizlik sorunlarının çözümünün olağanlaştırılmış, normalleştirilmiş bir kusuru olarak sunulur.

Oysa büyüme, zengini daha zengin yoksulu daha yoksul kılan kapitalist düzende gerçekleşmektedir. Kapitalizmin yoksulluğa, sefalete, adaletsizliğe dayalı bir düzen olduğu gerçeği, Marx’tan bu yana 150 yıldır biliniyor. En son Fransız iktisatçı Thomas Piketty, kapitalizmde gelir ve servet eşitsizliğinin giderek daha da derinleştiğini yüz yıllık tarihsel verileri kullanarak vurgulamıştır. Sermaye getirisinin büyüme oranından daha yüksek olduğu dönemlerde, ki 1980 sonrası da böyle bir dönemdir, dünyada ekonomik eşitsizliklerin daha da yoğunlaştığını göstermiştir.¹⁰

Ekonomik büyüme adaletsizlik sorununa çare olabilir mi sorusunu yanıtlayabilmek için Türkiye örneğinde, büyüme karşısında emekçilerin durumunu araştırabiliriz. 2005-2014 yıllarında, milli gelirdeki yıllık ortalama büyüme yüzde 4,3’tür. Aynı dönemde, kamu işçisinin ortalama reel ücretleri ise artmamış, tersine binde 2 azalmıştır. Özel sektörde çalışan asgari ücretten fazla maaş alan işçinin ücretleri yalnızca binde 5 artmıştır. Asgari ücretlilerin on yılda aldığı net artış yüzde 2,3’tür. Yaklaşık 2,5 milyon nüfusluk memur kesiminin net maaş artışı yüzde 3,7 ile büyüme oranına kısmen yaklaşabilmiştir.¹¹ Görülüyor ki, zaten yıllardır sömürülerek ekonomik adaletsizliğe uğratılmış, yoksul bırakılmış bütün çalışanların gelir artışı, milli gelirdeki büyüme oranının dahi altında kalmıştır. Makro büyüme bir refah artışına yol açıyorsa bile, emekçi kesimler on yıl öncesi konumlarını bile koruyamamış, Türkiye’de gelir ve servet adaletsizliği daha da kötüleşmiştir. Ekonomik büyümenin getirisinden sermaye kesimleri yararlanmış,¹² büyüme rakamları artarken

10 Thomas Piketty, *Capital in the Twenty-First Century*, İng. Çev. A. Goldhammer, Belknap/Harvard Üniversitesi Yayınları, Cambridge, 2014.

11 Kalkınma Bakanlığı, *2015 Yılı Programı*, Tablo II/21, Ankara, 2014, s.142’den hesaplayan Mustafa Sönmez, “Ülke- de Gelir ve Servet Dağılımı İyice Bozuldu,” *BirGün*, 25.4.2015, s.5.

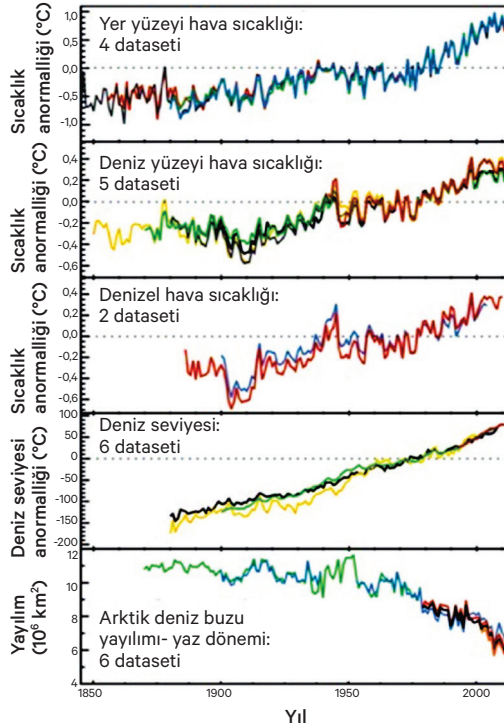
12 K. Murat Güney, *Ekonomi Kimin İçin Büyüyor? Türkiye’de Servet Bölüşümü Adaletsizliği*, www.sendika.org, 20.5.2015; *Ekonomi Kimin İçin Büyüyor? Türkiye’de Gelir Dağılımı Dengesizliği*, http://davetsizmisafir.org/2013/05/26/ekonomi-kimin-icin-buyuyor-turkiyede-gelir-dagilimi-dengesizligi/ 26.5.2013.

“yardıma muhtaç” insan sayısı da sürekli artmıştır. Demek ki, “kapitalist büyüme olsun ki yoksulluk azalsın” teorisi, Türkiye verileri bakımından bir masaldan ibarettir.

Değişen İklimin Sorumluları

Ekonomik adaletsizlikle iklim adaletsizliği arasında bir ilişki kurmadan önce, değişen iklimle ilgili bir kaç çarpıcı veriyi belirtmek, yabancıları olanların konuyu kavramasına katkıda bulunabilir.

Çizelge 2: Küresel Isınma Bulguları, 1850, 2013



Kaynak: IPCC, 2013, s. 38

Küresel ısınmanın varlığını gösteren pek çok bulgudan biri, son 30 yılın, 1400 yıldır en sıcak dönem olması gerçeğidir. Birden çok veri setlerine göre oluşturulan Çizelge 2'de de izlenebileceği gibi, yer yüzeyi, deniz yüzeyi ve deniz suyunun üstündeki hava sıcaklıkları belirgin biçimde artmaktadır. O kadar ki, 1880-2012 arasında Dünya yüzey sıcaklığı 0.85 C derece artmıştır.¹³ 2013 yılı küresel yüzey sıcaklığı, 20. yüzyıl ortalamasının 0.99 C derece üzerindedir. Yer yüzeyi ve okyanuslar birlikte ele alındığında ve 1880'den

13 IPCC, *Climate Change 2013: Physical Science Basis*, Cambridge University Press, Cambridge, 2013, s.37.

günümüze en sıcak geçen yıllar sıralandığında ilk on, 1998-2013 yılları arasında yer almaktadır.¹⁴ Isınmaya bağlı olarak Kuzey Buz Denizi buz kütlesi erimekte ve Çizelgeye de yansıdığı üzere 1950'lerden günümüze hacmindeki küçülme son yıllarda rekor üstüne rekor kırmaktadır. Buzullardaki erimenin bir sonucu olarak deniz seviyesi yükselmektedir. Küresel deniz seviyesi 1880 yılına göre 20 cm daha yüksektir. 2000'li yıllarda on yıl ortalama değeri alındığında, yıllık 3 milimetrelilik bir artış düzeyine ulaşmış durumdayız.¹⁵

Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli (IPCC), bu bulgularla artan sera gazı emisyonları arasındaki ilişkiyi bilimsel bir kuşkuyla yer bırakmayan biçimde saptamıştır. Endüstri öncesi dönemde atmosferdeki CO₂ yoğunluğu 280 ppm'den azdı. Günümüzde ise 400 ppm'dir (ppm, milyonda bir parçacık, bir hava hacmindeki bir milyon molekülden ne kadarının CO₂ molekülü olduğunu belirtir). Karbon dioksit, metan ve azot oksit gazlarının atmosferdeki yoğunluğu eldeki bilgilere göre en az 800 bin yıldan beri bugünkü düzeyde olmamıştır.

Sera gazı emisyonlarındaki artışa yol açan aktörleri saptayabilirsek, iklim değişiminden sorumlu failleri de belirlemiş oluruz. Tarihsel olarak biriken emisyonlar incelendiğinde, 1850-2000 arasında yaratılan toplam sera gazı emisyonlarının, yüzde 30'u ABD'nin, yüzde 27'si AB 25 ülkelerinin, yüzde 8.2'si Rusya'nın, yüzde 7.2'si Çin'in, binde 4'ü Türkiye'nin payını oluşturmaktadır.¹⁶ CO₂ emisyonlarının dörtte biri yüzlerce yıl yok olmadan atmosferde kaldığından birikimli (kümülatif) emisyon yüzdesi yüksek ABD ve AB ülkeleri gibi gelişmiş Kuzey'in iklimsel etkisi de çok katmanlı demektir. Bu durum, az sonra tartışacağımız iklim adaletsizliğini tarihselleştirmektedir.

Ülkelerin gelişmişlik düzeyi ile emisyonları arasında bir ilişki olduğu gözlenmektedir. Dünya Bankası'nın bir raporunda en düşük gelir grubunda yer alan ülkelerde yıllık kişi başı CO₂ emisyonu 0.3 ton düzeyinde iken yüksek gelir grubunda yer alan ülkelerde bu rakam 11.6 tondur. Gelişmiş ülkelerdeki emisyon, raporda saptanan dünya ortalaması olarak kişi başı 4.9 ton rakamının iki katından da fazladır.¹⁷ Her ne kadar gelişmekte olan ülkelerin emisyonları son yıllarda daha hızlı artma eğiliminde olsa da, 1970'lerden günümüze, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin kişi başına ortalama emisyon miktarları arasındaki fark da 4 kattır.¹⁸ Nitekim Çizelge 3 de, çeşitli ülkeler ve bölgeler bakımından kişi başına CO₂ emisyon miktarları arasındaki uçuruma dikkati çekmektedir. Afrika kıtasında kişi başına düşen emisyon bir tondan daha az iken, Avustralya ve ABD'de 17 tona yakındır.

14 National Climatic Data Center (ABD), State of the Climate: Global Analysis for Annual 2013, <http://www.ncdc.noaa.gov/sotc/global/2013/13>, erişim 2.2.2014.

15 World Meteorological Organization, *The Global Climate 2001-2010: Summary Report*, Cenevre, 2013, s.13.

16 Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, *Çevresel Göstergeler 2012*, Ankara, 2012, s.21.

17 The World Bank, World Development Indicators 2014, <http://wdi.worldbank.org/table/3.8> erişim 30.5.2014

18 Bkz. Nicholas Stern, "Ethics, Equity and the Economic of Climate Change: Paper 2: Economic and Politics," Center for Climate Change Economics and Policy, Working Paper No.97b, 2013, s.43, Çizelge 2.

Çizelge 3: Karbon dioksit Emisyonları*
Kişi başına Ton

Dünya	4,51
Avustralya	16,70
Amerika Birleşik Devletleri	16,15
Rusya	11,56
Avrupa Birliği -15	7,54
Çin	6,08
Hindistan	1,58
Afrika	0,95

* 2012 itibariyle, yalnızca yakıtlardan kaynaklanan emisyonlar.
Kaynak: International Energy Agency, 2014, s.48-57'den derlenmiştir.

Ülkeler arasındaki farklılıklara benzer biçimde, emisyonların toplum içinde sınıfsal olarak da farklılaştığı vurgulanmalıdır. Örneğin Hindistan'da kentte yaşayan en zengin yüzde 10'luk kesimin yarattığı emisyonun, kırdaki yaşayan en yoksul yüzde 10'luk nüfusun yol açtığı emisyonun 24 kat daha fazla olduğu belirtilmiştir.¹⁹ Başka bir hesaplama göre, dünya nüfusunun en zengin yüzde 11'i, CO₂ emisyonlarının yarısından sorumludur.²⁰ 1750-2010 arasında ortaya çıkan endüstriyel CO₂ ve metan emisyonlarının yüzde 63'üne 90 şirket neden olmuştur. Bunların bir kısmı Gazprom, Saudi Aramco ve Norveç'te Statoil gibi devlet şirketi, çoğu da gelişmiş kapitalist ülkelerdeki pek tanınmış özel şirketlerdir.²¹

Kapitalist büyüme ve servet yaratımının iklimsel etkileri vardır. Daha önce üzerinde durduğumuz servet ve yüksek gelir sahibi olmak demek, daha büyük evde yaşamak, bu evleri kışın ısıtmak yazın klimayla soğutmak, ulaşımı özel otomobille yapmak, yatla koylarda dolaşmak, evden uzakta tatil yapmak, ayda bir kaç kez uçakla yolculuk etmek, yiyebileceğinden daha fazlasını satın alıp sonra da çöpe atmak, daha çok tüketmek demektir. Gerçekten de, yapılan bir hesaplama göre, nüfusun en zengin yüzde 20'lik dilimi üretilen mal ve hizmetlerin yüzde 86-90'ını tüketirken, en yoksul yüzde 20'lik dilim

19 S.M. Gardner, "Climate Justice", J.S. Dryzek, R.G. Norgaard, D. Schlosberg (eds) *Climate Change and Society*, Oxford Uni. Press, Oxford, 2011, s.311.

20 Kate Raworht, "İnsanlık İçin Güvenli ve Adil Bir Alan Tanımlamak", L. Stark (ed) *Worldwatch Enstitüsü, Dünya'nın Durumu 2013*, Çev. C.U. Ekiz ve Ç. Ekiz, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2013, s.47.

21 Suzanne Goldenberg, "Just 90 Companies Caused Two-Thirds of Man-made Global Warming Emissions", *the Guardian*, 20.9.2013.

yalnızca yüzde 1’ini tüketmektedir.²² Tüm bu mal ve hizmetlerin üretimleri ve tüketimleri sürecinde olsun, o korkunç servetlerin yaratılması, o yüksek gelirlerin harcanması sırasında olsun, enerji kullanılır ve sera gazı emisyonları yaratılır. Buna karşılık, yukarıda ele aldığımız tatile çıkamayan, gıda alacak parası olmayan, “yardıma muhtaç” olarak tanımlanan, borçlanabildiği ölçüde hayatta kalan hane halkı olarak temel gereksinmelerini bile karşılamakta zorlanan kişilerin yol açtıkları emisyonlarsa düşüktür.

İklim Adaletsizliği

Buraya kadar yer verilen bulgular, servet ve yüksek gelir sahipleriyle iklimde değişikliğe yol açan aktörlerin bir kesişim kümesi oluşturduğunu açığa çıkartmış olmalıdır. Yazının bu kısmında, bu bulgularla iklim adaletsizliği arasındaki etkileşim araştırılacaktır. Özellikle de kapitalist sınıflardan farklı olarak emekçi sınıfların ve yoksul kesimlerin değişen iklimin yıkıcı etkilerine açık olmaları ve nedenleri tartışılacaktır.

İklim adaletsizliği, iklimdeki değişimin oluşmasında en az sorumluluğu olanların iklim değişikliğinden en çok etkileniyor olmalarına göndermede bulunur. Harita 2, iklimdeki değişmeyi emisyon düzeyi yüksek gelişmiş kapitalist toplumların yarattığını, buna karşılık değişimin etkilerine ise Güney’in az gelişmiş toplumlarının maruz kaldığını göstermektedir. İklim değişimine en az katkıda bulunanlar değişen iklimin etkilerinden en çok etkilenenler olduğu içindir ki, katmerli bir iklim adaletsizliği söz konusudur. Harita 2’nin üst bölümü, yüksek servet sahiplerinin kümелendiği ülkeleri belirleyen Harita 1 ve emisyonları yüksek ülkeleri saptayan Çizelge 3 ile uyumludur. Harita 2’nin alt bölümündeki dünya resminde yer alan kırmızılıklar iklim değişikliğinden etkilenme bakımından kırılğanlığın yüksek olduğunu, mavilikler düşük kırılğanlığı, beyazlıklar ise nüfusun görece az olduğu yerleri göstermektedir.²³ Haritalar birlikte değerlendirildiğinde kuşkuyla yer bırakmayacak ölçüde açıktır ki, en düşük kişi başı emis-yona sahip Afrika, değişen iklimin etkilerinden en çok etkilenen bölgedir.

İklim değişikliğinin etkilerine maruz kalmak bakımından toplumsal kırılğanlık, toplumsal eşitsizliklere göre farklılaşmaktadır. Toplumsal kırılğanlık, yoksulluk, sosyo-ekonomik statü, etnik köken, yaş, cinsiyet, gelişmiş–az gelişmiş ülke ayrımı, hükümetin kriz yönetme becerisi gibi etmenlere göre biçimlenmektedir.²⁴ Servet ve gelir adaletsizliğinin bir fonksiyonu olan yoksulluk ile sosyo-ekonomik statü, başka bir kavramlaştırma-yla sınıfsal farklılığı belirten unsurlardır.

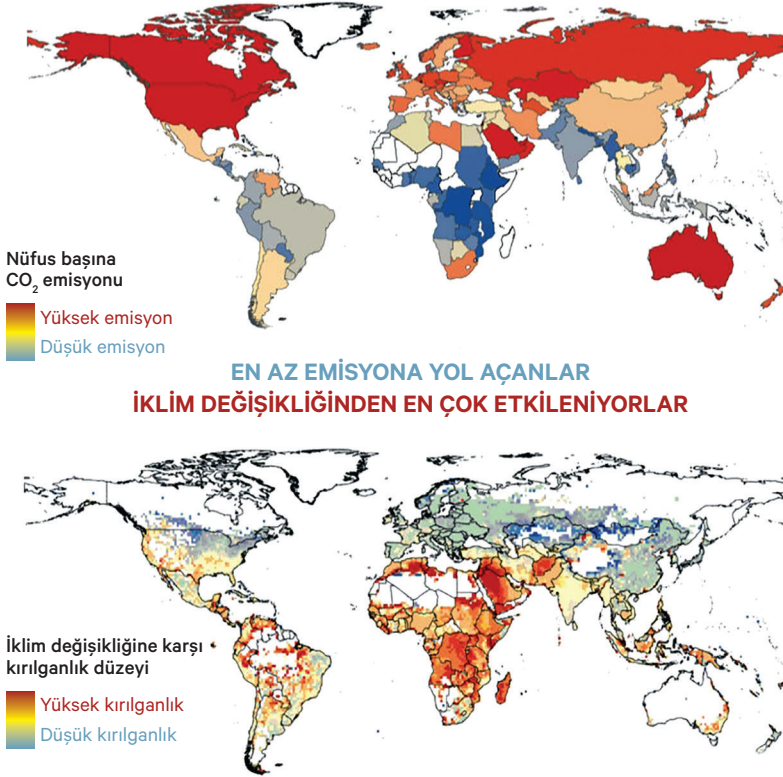
İklim değişikliği, yoksul ülkelerde ve yerlilerin yaşadığı bölgelerde, yoksulluğu daha da derinleştirici bir etkiye bulunur. Kentte olsun, kırdan olsun, kapitalizmin sermaye –

22 Zygmunt Bauman, *Azınlığın Zenginliği Hepimizin Çıkarına mıdır?*, Çev. H. Keser, Ayrıntı, İstanbul, 2014, s.15.

23 İklim kırılğanlığındaki coğrafi eşitsizlik konusunda ayrıca bkz. J. Samson, D. Berteaux, B. J. McGill ve M. M. Humphries, “Geographic Disparities and Moral Hazards in the Predicted Impacts of Climate Change on Human Populations,” *Global Ecology and Biogeography*, Cilt 20, Sayı 4, 2011, 532-544.

24 IPCC, *Climate Change 2014: Impacts, Adaptation, and Vulnerability: Technical Summary*, 2014, s.6.

Harita 2: Sorunu Yaratanlar ve Etkilenenler



Kaynak: www.skepticalscience.com, 2012

emek ilişkisi çerçevesinde ücretli emeğe bağımlı yoksul hane halkları, iklimdeki değişikliğin kötüleştirdiği gıda güvensizliğinin ve artan gıda fiyatlarının cenderesine sıkışmışlardır. Yeni açlık bölgeleri oluşmaktadır.²⁵

İklimin değişmesine bağlı olarak ürün miktarının düşmesi, ürünün tümüyle yitirilmesi, tarım sezonunun kısalması gibi nedenlerle milyonlarca insanın gıdaya erişimi zorlaşmaktadır. Isınmanın etkisiyle su sıkıntısının artmasıyla tarımsal ürün kayıplarından, zaten yetersiz beslenen Afrika ve Hindistan nüfuslarının en çok etkilendiği belirtilmektedir.²⁶ Geçimini tarımdan sağlayan yoksul kır emekçilerinin gelirleri de tehdit altındadır. Fiyat dalgalanmaları, krediye ve tarımsal girdilere erişim güçlükleri tarım emekçilerinin artan gıda fiyatlarından pay almasını engellemektedir. Kırsal nüfus, daha

²⁵ Aynı kaynak, s.26.

²⁶ Committee on Understanding and Monitoring Abrupt Climate Change and Its Impacts, *Abrupt Impacts of Climate Change: Anticipating Surprises*, the National Academies Press, Washington DC, 2013, s.134-135.

çok borçlanmak, çocuklarını okuldan alarak işçileştirmek, geçim kaynağı olan ekonomik varlıklarını satmak, göç etmek gibi yollarla yoksullaşma koşullarından kurtulma arayışına girmektedir.²⁷

Küresel ısınmayla ilgili bulgulara yukarıda yer vermiştik. Küresel ısınmanın etkisiyle Afrika ve Latin Amerika'nın yüksek yerleşimlerinde yaşayanlar sıtma tehdidiyle karşı karşıyadırlar. Sivrisineklerin olmadığı görece soğuk yüksek bölgeler, yoksul toplulukların tarihsel olarak sıtmadan korunma alanlarıydı. Isınmayla birlikte, buralar, sivrisineklerin yayılma alanı olabilmektedir. Dünya Sağlık Örgütü'nün tahminine göre, 2012 yılında sıtmadan ölenlerin sayısı 627 bin kişidir. Bunların çoğu Afrika'daki çocuklardır.²⁸

İklim değişiminin hem sonucu, hem de göstergesi olan sel, kuraklık, aşırı soğuk ve sıcak hava dalgaları, kasırga, tayfun gibi aşırı hava olayları artmıştır. Aşırı hava olayları karşısında ülkeleri risklerine göre sıralayan bir araştırmada, 1993-2012 yılları arasında en çok etkilenen 10 ülke sırasıyla, Honduras, Mynmar, Haiti, Nikaragua, Bangladeş, Vietnam, Filipinler, Dominik Cumhuriyeti, Moğolistan, Tayland ve Guatemala'dır. Bunlar az gelişmiş ülkelerdir. Bu dönemde dünya genelinde gerçekleşen aşırı hava olaylarında, çoğunluğu yoksul ülkelerde olmak üzere, dolaylı ölümler hariç, 530 bin kişi yaşamını yitirmiştir.²⁹ 2015 Mayıs ayında Hindistan'ın güneyinde etkili olan sıcak hava dalgası sırasında çoğunluğu yoksul, yaşlı ve çocuk binlerce kişi ölmüş ya da hastalanmıştır.³⁰ ABD'nin onda biri kadar kişi başına emisyonu açan Hindistan (bkz. Çizelge 3), bu örnekte, iklim adaletsizliğini yakıcı biçimde yaşamıştır.

Yapılan araştırmalarda, erkeklere görece kadınların, değişen iklimin etkilerine daha çok maruz kaldığı görülmektedir. Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin belirgin olduğu toplumlarda, selden ölen kadınların sayısı, erkeklerin dört katıdır. Küresel ısınmayla ilişkili çeşitli felaketlerde kadın ve çocukların ölme olasılığı, erkeklerinkinden 14 kat daha fazladır.³¹

Aşırı hava olaylarından gelişmiş ülkelerde de yine yoksullar etkilenmektedir. Birleşik Krallık'ta her kış yaklaşık sekiz bin kişi ev içi ortamın soğuk olması nedeniyle yaşamını yitiriyor. Buna karşılık ülke ortalaması olarak ev içi ortam sıcaklığı 1970 yılına göre 4 C derece daha yüksektir.³² Enerji satın alacak parası olanlar daha sıcak evlerde ve daha çok emisyonu açarak otururken, yaşlılar, çocuklar, yoksullar gibi kırılganlık düzeyi yüksek binlerce insan evinde soğuktan ölmektedir.

Deniz seviyesinin yükselmesine koşut olarak kıyıların sular altında kalmasından ve toprak kaybından en çok, zaten yoksul olan doğu, güney-doğu ve güney Asya bölgeleri

27 Michael Renner, "İklim Değişikliği ve Yerinden Edilme", L. Stark (ed) *Worldwatch Enstitüsü, Dünyanın Durumu 2013*, çev. C.U. Ekiz ve Ç. Ekiz, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2013, s.485.

28 Rebecca Morelle "Malaria Spreading to New Altitudes", www.bbc.com/news/health-26470755, 7.3.2014.

29 S. Kreft ve D. Eckstein, *Global Climate Risk Index 2014*, Germanwatch, Bonn, 2013.

30 "Hindistan'da Sıcak Hava 2200 Can Aldı", *Radikal*, 31.5.2015.

31 Global Greengrants Fund, The International Network of Women's Fund and the Alliance of Funds, *Climate Justice and Women's Rights: A Guide to Supporting Grassroots Women's Action*, 2015, s.3.

32 John Vidal, "UK Homes Kept 4C Warmer than in 1970, Report Shows", *the Guardian*, 28.1.2014.

etkilenecektir.³³ Oxfam'ın yaptığı araştırmaya göre, her ne kadar 2014 yılı kış aylarında İngiltere'deki sel, Thames Vadisi gibi görece refah düzeyi yüksek yerleri de etkilemiş olsa da, son çeyrek yüzyıldaki sel olaylarının yoksul bölgeleri etkilme oranı zengin bölgelere kıyasla 3,5 kat daha çoktur. Başka bir anlatımla, zengin mahallelerindeki her 18 kişiden biri sele maruz kalırken yoksul mahallelerinde bu rakam her beş kişiden biridir.³⁴

Benzer bulgular hava kirliliği ve zehirli kimyasallar bakımından da geçerlidir. Avustralya'da yapılan bir araştırma, hava kirliliğine maruz kalma ile eğitim, gelir ve istihdam düzeyleri arasındaki ilişkiyi saptamıştır. Arsenik, kurşun, sülfür dioksit, karbon dioksit gibi zehir saçan endüstriyel hava kirliliğinin yoğun olduğu alanlarda yaşayanlar, sıklıkla, istihdam olanakları sınırlı, gelir ve eğitim düzeyi düşük yoksul topluluklara ve Avustralyalı yerli halka mensuptur. Örneğin, yoksul Avustralyalı yerlilerin havası kirli yerleşimlerindeki oranı, kirliliğin olmadığı alanlarla karşılaştırıldığında neredeyse iki kat daha fazladır.³⁵ Açık ki, büyük ölçüde enerji santrallerinin ve fabrikaların yol açtığı endüstriyel hava kirliliği, iklim değişikliğiyle de doğrudan bağlantılıdır. Amerika Birleşik Devletleri'nde yapılan bir araştırma da zehirli kimyasal tesislerin potansiyel risklerinin tehdidi altında olanları, siyahlar, Latinler ve yoksullar olarak saptamıştır.³⁶ Türkiye'de Dilovası, sermayedar için servet yaratılan ama üretimi gerçekleştiren emekçilerin hava kirliliğine ve kimyasallara maruz kaldığı, kanser oranları yüksek bir bölgedir.³⁷

Servet sahibi olmayan, geliri düşük, toplum sömürülen kesimlerinin kırılganlığını artıran ek unsurlar vardır. Bu kesimler, iklim değişikliğinin etkilerinden kurtulma yolunu ve araçlarını elde etme olanağına ve ekonomik kaynaklara da sahip değildir. Oysa kapitalist sınıflar bunu yapabilir. Örneğin, Çin'deki zengin azınlık hava kirliliğinden kurtulma yollarını satın alabiliyor. O kadar ki, Çin'de yeni bir göç olgusu belirmiştir. Emeğiyle geçinenler iş bulmak için CO2 emisyon düzeyi yüksek, havası zehir saçan büyük kentlere gelirken, buralarda servet yapmış olanlar, ya Amerika, Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda ve küçük Avrupa ülkelerine ya da Çin'in havası temiz küçük şehirlerine yerleşmektedirler.³⁸ İlginçtir ki, iklim değişiminin gerçek kurbanları olan emekçi sınıfların ya da yoksul kesimlerin iklimsel etkilerden kaçma taleplerine de karşı çıkmaktadır. Yeni Zelanda'da mahkeme, deniz seviyesindeki yükselme nedeniyle sular altında kalmaya başladığı için Kiribati adasından bu ülkeye gelerek sığınma başvurusunda bulunan bir ailenin talebini ret etmiştir. Temyiz mahkemesi, değişen iklimin etkilerinin yol açtığı eziyeti, uluslararası hukuk bakımından siyasal bir sığınma gerekçesi

33 IPCC, *Climate Change 2014: Impacts, ...* s.21.

34 Lucy Brinicombe, England's Most Deprived Areas Three Times More Likely to Have Been Flooded than Most Well-off, <http://www.oxfam.org.uk/blogs/2014/03/englands-most-deprived-areas>, 25.3.2014.

35 D. Green, J. Chakraborty, M.P. Taylor, "Australia's Dirty Secret: Who is Breathing Toxic Air?" *The Conversation*, 15.4.2014, <http://theconversation.com/australias-dirty-secret-who-is-breathing-toxic-air-23237>

36 Emily Atkin, Low-Income, Black, And Latino Americans Face Highest Risk Of Chemical Spills, <http://thinkprogress.org/climate/2014/05/02/3433529/poor-black-latino-chemical-spills/> 25.2.2014.

37 C.I. Yavuz ve F.A. Tanık (ed) *Türk Tabipleri Birliği Dilovası Raporu*, TTB Yayını, Ankara, 2011.

38 Ari Phillips, Wealthy Residents Depart Chinese Mainland in Search of Clean Air, <http://thinkprogress.org>, 4.3.2014.

saymamış ve ailenin sınır dışı edilmesine karar vermiştir.³⁹ Serveti olanlar ise istediği ülkeye yerleşebilmektedir.

İklim adaletsizliğini besleyen bir başka ek unsur, sağlık sistemiyle ilgilidir. Değişen iklime bağlı olarak gıda üretiminin daralmasının ağırlaştırdığı yetersiz beslenme, sıcak havaların ve yangınların yol açtığı yaralanmalar, hastalıklar ve ölümler, orantısız biçimde yoksul bölgeleri etkisi altına almaktadır.⁴⁰ Kuraklıkla birlikte kronikleşen temiz suya erişim sorunları nedeniyle bulaşıcı hastalıklara yakalanmada da benzer bir durum söz konusudur. Tüm bunların sonucu olarak artan sağlık sorunları sağlık sistemine olan talebi artırmakta, buna karşılık sağlıktaki özelleştirme ve ticarileştirme, emekçilerin, güvencesiz işlerde çalışanların ya da herhangi bir sosyal güvenlik sisteminde yer almayanların sağlık sorunlarını çözümsüz kılmaktadır. İklim değişimine en az katkıda bulunanlar, en çok etkiye maruz kaldıkları gibi, bu etkilerden ne göç edip kurtulma, ne de etkileri hafifletme ya da yol açtığı sağlık sorunlarına çare bulabilme fırsatına sahiptirler. Demek ki, iklim adaletsizliği de toplumsal adaletsizliği besleyen, ağırlaştırın sonuçlar yaratmaktadır.

Siyasal adaletsizlikler de, var olan siyasal düzende bu kesimleri rahatlatacak önlemlerin alınmasını engelleyerek iklim adaletsizliğini kemikleştirmektedir. Bunlar arasında, siyasal temsilde adaletsizlik, sermaye ile emek arasındaki siyasal güç eşitsizliği nedeniyle siyasal karar alma süreçlerini etkilemede adaletsizlik, katılım mekanizmalarına davet edilme ya da yer alabilme konusunda adaletsizlik, eğer yer alındıysa katılım masasında sonuca etkide bulunma bakımından adaletsizlik sayılabilir.⁴¹ Farklı toplumsal kesimlerin siyasal karar alma sürecine etkisini, Amerikan örneğinde yirmi yıllık bir dönemi ele alarak inceleyen bir araştırmada, ekonomik elitlerin ve sermayeyi temsil eden çıkar gruplarının hükümet politikalarını tartışmasız biçimde etkilediği, buna karşılık demokratik kitle örgütlerinin ve ortalama yurttaşların hiç bir etkisinin olmadığı ya da ihmal edilebilir ölçüde küçük olduğu saptanmıştır.⁴²

Burjuva demokrasisinin siyasal adaletsizlikleri, ayrıca, iklim değişmesini belirli bir düzeyde tutması beklenen acil ve radikal önlemlerin uluslararası düzeyde de kararlaştırılmasını zorlaştırmaktadır. Başkan George Bush'un, İklim Değişikliği Sözleşmesi'nin de imzaya açıldığı 1992 Rio Zirvesi'nde ABD'nin tutumunu özetleyen, "Amerikan yaşam tarzı müzakere edilemez" sözü buraya kadar tartıştığımız adaletsizliklerin süreceğinin habercisidir. Gerçekten de, o günden bugüne kadar Amerikan yönetimleri, uluslararası iklim rejimi bakımından sekte tavrını sürdürmektedir. Bu rejimin iklim sorununu çö-

39 Morgan Godfery, "New Zealand Refuses Climate Change Refugees", *the Guardian*, 12.5.2014, www.theguardian.com/commentisfree/2014/may/12/new-zealand-refuses-climate-change-refugees-mass-action-is-now-needed

40 IPCC, *Climate Change 2014: Impacts, ...* s.24.

41 Siyasal adaletsizlik konusunda ayrıntılı bir tartışma için bkz. Aykut Çoban, "Sınıfsal Açıdan Ekolojik Mücadele, Demokrasinin Açmazları ve Komünizm," *Yaşayan Marksizm*, Yıl 1, Sayı 1, 2013, s.250-263.

42 M. Gilens ve B. I. Page, "Testing Theories of American Politics: Elites, Interest Groups, and Average Citizens" *Perspectives on Politics*, Fall, 2014.

züp çözmeyeceği olasılığından bağımsız olarak, iklim adaletsizliğine yol açan ülkeler, zayıf önlemleri bile benimsemeye yanaşmamaktadırlar. Servet ve emisyon adaletsizlikleri haritalarının baş köşesinde yer alan ABD, Sözleşmenin eki Kyoto Protokolü'ne taraf olmamış, benzer biçimde, Kanada, Protokolden ayrılmış, Rusya ve Japonya 2012 sonrasına işaret eden post-Kyoto'da emisyon indirim yükümlülüğü üstlenmeyeceklerini açıklamıştır.

Siyasal adaletsizliği de koşullayan başka bir unsur olarak iklim bilgisine erişimde adaletsizliğe de değinmek gerekir. İklim bilgisine halkın erişimi, iklim araştırmalarına mali desteği keserek, bulguların açıklanmasını yasaklayarak, medyaya sansür uygulayarak ya da çeşitli karartma yöntemleriyle engellenmektedir. Sermaye çalıştırdığı uzmanlardan ya da ilgili araştırma kurumlarına ihale ederek bilgiye kolayca erişebilirken, halkın zamanında ve doğru biçimde bilgilenememesi, iklim değişimini durdurmaya yönelik siyasal taleplerin ve muhalefetin oluşmasını zorlaştıran temel etmenlerden biridir. ABD'de, dünyaca ünlü iklim bilimci James Hansen ve çalıştığı kurum olan NASA, hükümet tarafından iklim bulgularını kamuoyuna açıklayamayacakları, bir Senato komitesi önünde yapacağı tanıklığın bile hükümet onayına bağlı olduğu yönünde uyarılmışlardır.⁴³ Kanada Hükümeti, kamuda çalışan meteorolojistlerin iklim değişikliği konusunda kamuoyuna açıklama yapmasını yasaklayabilmiştir. Hükümet, açıklamanın iklim bilimcilerin işi olduğu gerekçesine sığınmıştır. Bununla birlikte, iklim bilimciler üzerinde de devlet baskısı olduğu anlaşılmaktadır. Yapılan bir araştırmada, Kanada'daki kamu emekçisi bilim insanlarının, bilimsel bulguları açıklamak konusunda kendilerini özgür hissetmedikleri ve bulguların bilimsel olmayan gerekçelerle değiştirilmesi için hükümetten baskı gördükleri vurgulanmaktadır.⁴⁴

Türkiye'de Onur Hamzaoglu, Dilovası'nda ekolojik kirliliğin doğaya ve halka verdiği zararı ve riskleri yayımladığı için Kocaeli Büyükşehir ve Dilovası Belediye başkanları tarafından savcılığa şikayet edilmiştir. Halkın bilgilenmesini sağlayan bilim insanı, Kocaeli Üniversitesi tarafından disiplin cezasına çarptırılmıştır. Mahkeme bu işlemi hukuka aykırı bularak iptal etmiştir.⁴⁵ Türkiye, iklimsel sonucu olan CO2 emisyonlarındaki artışla dünya rekorları kırdığı halde, iklim konuları Türkiye yerleşik medyasında neredeyse hiç yer almayacak ölçüde karartmaya uğratılmaktadır.

İklim gibi ekolojik konularda gerçeğin bilgisinin saklanması ya da karartılması, ekolojik adaletsizliklerin sürmesi bakımından önemli bir işleve sahiptir. Gizleme, sansür, karartma, ekolojik zararın sorumlularıyla zarar arasındaki ilişkinin halk tarafından bilinmesini engeller. Zarardan etkilenenler, bu ilişkiyi bilgi yardımıyla kuramadıkları ölçüde ekolojik haklarını talep edemeyecek biçimde siyasal olarak kötürümleştirilirler. Yurt içinde olduğu gibi uluslararası siyasette de benzer siyasal sonuçlar doğar. Emisyon

43 James Hansen, *Küresel Isınmanın Kırılma Noktası*, Çev. A.Yılmaz, Ayrıntı, İstanbul, 2009.

44 Emily Atkin, The Canadian Government Doesn't Let Its Meteorologists Talk About Climate Change, <http://thinkprogress.org/climate/2014/05/28/3442208/meteorologists-climate-change/> 28.5.2014.

45 bkz. www.onurumuzusavunuyoruz.org

yaratıcıları olan Kuzey ülkeleriyle, bu emisyonların yol açtığı iklim değişikinden yoğun olarak etkilenen Güney'in yoksulları arasındaki coğrafi uzaklık koşullarında, etkileyenle etkilenen arasındaki ilişkinin kurulması bakımından bilgiye erişim kilit bir rol üstlenir.

İklim Siyasetinde Stratejik Hatalar ve Etkisiz Çözümler

Adaletsizliklerle bezenmiş iklim sorunu karşısında benimsenen farklı stratejiler olabilir. Bunlardan biri, deve kuşu taklidi yapmaktır. Bu, iklim adaletsizliği bir yana, iklimin değişmesi gerçeğini reddeden ya da hafife alan bir stratejidir. Deve kuşu stratejisinin ABD'deki siyasi temsilciliğini yapan bazı cumhuriyetçi senatörler, yıllardır iklim bulgularını düzmece-bilim olarak ilan etmekte, emisyonların kirletici ya da iklimi değiştiren bir etkisinin olmadığını iddia etmekte, bilim insanlarının kitaplarını satmak için abartılı değerlendirmeler yaptıklarından şikayet etmektedir. 1970'lerden bu yana değişen iklimin göstergelerine dikkat çekilmesine karşın, şu günlerde Senato'da Çevre ve Kamusal İşler Alt-Komitesi'nde tüm bu iddialar ve iklim bulgularının gerçekliği yeniden tartışmaya açılmıştır.⁴⁶ Ne kafalar kuma gömüldüğünde, ne de bulguların düzmece olduğu ileri sürüldüğünde, bir olgunun gerçekliği sona erer. Kaldı ki, iklimin değişmediği savı, gerçeği aramaktan çok, iktisadi, toplumsal ve siyasal statükoyu kırıntı düzeyinde bile olsa tehdit edebilecek herhangi bir çözüm çabasının önünü kesmeye yöneliktir. Ancak, böyle bir stratejiyle, iklim siyasalarının oluşturulması sekteye uğratıldığı için iklim değişmesi olgusunun toplum ve doğa bakımından yıkıcı etkilerinin yoğunlaşmasına neden olunur. Bu bakımdan, bu, bir çözümsüzlük stratejisidir.

İkinci strateji, CO₂ fetişizmidir. Erik Swyngedouw CO₂ fetişizmini şöyle açıklar: “çevresel düşlerimizin, arzularımızın, çekişmelerimizin ve siyasalarımızın onun çevresinde belirginleştiği bir şey olarak, fetişleştirilmiş bir yakarış olarak CO₂.”⁴⁷ Bir başka deyişle, iklim sorunu, kendinde bir başlangıç ve son olarak emisyonlara indirgenir; kapitalist düzenle, ona özgü sınıfsal ilişkilerle, toplumsal ve iklimsel adaletsizliklerle olan bağı göz ardı edilir ya da gizlenir. Ne toplumsal yapılar, ne de o yapılara gömülü şirketler, devletler, uluslararası örgütler gibi aktörler..., tartışmamız gereken tek şey emisyonlardır. Böyle olunca da CO₂ emisyonları olduğundan daha önemli, fetiş bir madde olarak görülür.

CO₂, yalnızca iklim değişimi biçiminde bir korkunun simgesi değildir, aynı zamanda bir değişim arzusuna da işaret eden bir fetişdir. Kyoto Protokolü'nde olduğu gibi, değişim isteği emisyon izinleri ticareti türünden pazar mekanizmalarıyla karşılanacaktır. Emisyonları azaltma arzusu, esneklik mekanizmaları gibi kimi muhasebe hilelerine,

46 Kate Sheppard, “Republican Former EPA Chiefs try to Convince Senata GOP that Climate Change is Real”, *the Huffington Post*, 18.6.2014, www.huffingtonpost.com/2014/06/18/epa-republicans-climate_n_5509048.html?utm_hp_ref=green&ir=Green

47 Erik Swyngedouw, “Apocalypse Now! Fear and Domsday Pleasures”, *Capitalism, Nature, Socialism*, Cilt 24, Sayı 1, 2013, s.13.

iklimsel etmenleri özelleştirmeye, ticarileştirmeye, metalaştırmaya yönelir. Böylece, Swyngedouw'un işaret ettiği gibi, iki katmanlı bir indirgemecilik belirir: ilk katmanda karmaşık bir sürecin nedensel bir şey gibi CO₂'ye indirgenmesi ve ikincisinde de CO₂'nin metalaşması olarak, sermaye birikimi ve piyasa süreçlerinde CO₂'nin bir metaya indirgenmesidir.⁴⁸ Buradaki açmaz, sorunu yaratan piyasa ilişkilerini çözümlemiş gibi sunmak, okulda sürekli kavga çıkaran kişiyi sınıf başkanı seçerek ödüllendirmektir. CO₂ fetişizmine kilitlenmiş bir iklim siyasetinin sunduğu piyasa mekanizmaları, toplam etkisi bakımından emisyonları mutlak olarak azaltmaktan çok, azaltıyormuş gibi yapan, dolayısıyla önem atfettiği emisyonlar bakımından da çare üretemeyen önlemlerdir.

Üçüncü strateji, kıyametçi kehanettir. İklim kıyameti düşüncesi, bu gidişle toptan bir çöküşün yakın olduğu kehanetini ileri sürer. Bununla birlikte, yıkıma giden durumu yönetilebilir bir kriz olarak sunar. Yıkıma engel olmak üzere teknik-yönetimsel acil eylemler uygulamaya konursa kıyametten sakınılabılır. Kıyamete engel olacak önlem önerileri, iklim dairesi, eşgüdüm kurulu, uyum fonu vb. yönetsel aygıtlardan emisyon ticaretine, karbon yakalama ve depolama projelerine, “zihni-sinir” benzeri yeryüzü mühendisliği (geoengineering) tekniklerine ve biyoyakıtlara kadar geniş bir yelpazeye uzanır.

Bu bir “kıyamet şimdi” düşüncesi değil, “kıyamet daima” stratejisidir; bütün insanlığı içeren, hiç kimseyi dışarda bırakmaması nedeniyle inananlar için bile cenneti değil yıkımı haber veren, hep bizi bekleyen, ama kriz yönetimi sayesinde gerçekleşmeyecek olan, daima ertelenmiş bir kıyamet. Bu strateji, kıyamet kabusunu kriz yönetimine çevirmekle kalmaz, kıyameti haber veren aktörü de kurtuluşu gerçekleştirecek peygamber olarak çözümün adresi kılar. O kadar ki, yönetsel-teknik kurtuluş reçetesiyle birlikte böyle bir kıyamet korkusunun beslenmesi, yurttaşları siyasallaştırmaktan uzaklaştırır. Çünkü kıyamet korkusunun beslenmesi, kıyamete doğru yol aldığımız düşüncesini benimseyen liderlerin arkasından gitmeyi ve onların sundukları hazır kurtuluş reçetesi olarak kriz yönetimi önlemlerini desteklemeyi beraberinde getirir. Böylece, sorunu gerçekten çözecek başka bir yola, kapitalizm dışı bir iklim siyasetine gerek olmadığı sabitlenmiş olur. Siyasal değil teknik çözüm hazır, herkes gönül rahatlığıyla alışverişi devam edebilir. Bir yandan kıyamet senaryosu bir korku ekolojisi yaratırken, öte yandan halka, teknolojiksel elitlerin ve sosyo-ekonomik egemenlerin gerekli çözüm mekanizmalarına sahip oldukları güveni aşılandığı için, kapitalizmde gündelik yaşam olduğu gibi sürebilecektir.⁴⁹ Görülüyor ki, deve kuşu stratejisiyle kıyamet habercisi strateji, çıkış noktaları bambaşka olmakla birlikte, mevcut düzenin sürmesini hedeflemeleri nedeniyle sonuçları bakımından benzerdir.

İklim bulguları farklı biçimlerde kullanılıyor olabilir. Noam Chomsky, ekolojik bozulma kanıtlarının iki ayrı biçimde sunulmasının mümkün olduğunu belirtir. İklim senaryoları, az önce gördüğümüz üzere, bir kıyamet kehaneti ve düzenin berkitilmesi olarak kullanılabilir. Kıyamete doğru gidişin, kimileri için adamsendecilik, vurdumduy-

48 Aynı kaynak.

49 Aynı kaynak, s.10-11.

mazlık, kalan ömrünü kayıtsızca yaşamak biçiminde bir etkisi de olabilir.⁵⁰ Bu, iklim siyasetini kötürümleştiren bir durum yaratır. Öte yandan, ikinci olarak iklim verileri, mevcut koşulların sürdürülmesinin olanaksızlığını göstermesi bakımından siyasal bir eylem çağrısı olarak kullanılabilir.⁵¹ İklimle ilgili bulgular ve çözümlemeler, iklim siyasetinde köklü bir dönüşüm için toplumsal muhalefetin örgütlenmesine ve yükseltilmesine katkıda bulunacak biçimde halka anlatılabilir. İklim sorunu, böylece, kapitalist düzenle bağları kurularak kapitalizm karşıtı bir eksende siyasallaştırılabilir.

Ancak, iklimin siyasallaşması sürecinde, iklim matematiğinin kendiliğinden toplumsal muhalefet yaratacağını beklemek hatasına da düşülmemelidir. Altı dereceye kadar ısınma senaryolarının, emisyon istatistiklerinin, iklim modellerinin, toplumu kendiliğinden etkileme gücü abartıldığında, değişen iklimin göstergeleri, san ki toplumsal değişimin doğrudan dinamiğiymiş gibi bir siyasal güce büründürülür.⁵² Senaryoların, rakamların, modellerin önemini kimse yadsıyamaz, bunlar sayesinde iklimin değişmekte olduğunu kavırıyoruz. Ama halkı harekete geçirmek ve iklimi siyasallaştırmak için iklim matematiği tek başına yeterli olmaz. Bilimle siyaset arasında bir açığı olduğu gibi,⁵³ bilimsel bulguların siyasallaşması için örgütlenme, siyasi özne, ideoloji vb. gibi arayüzlere (interface) de gereksinim duyulur. İklimin değiştiğini gösteren bunca rakama ve bulguya karşın halkın neden hala isyan etmediği sorusunun yanıtlarından biri, burada bulunabilir.

Son olarak üzerinde durulabilecek bir strateji de, yenilenebilir enerji fanatizmidir. Fosil kapitalizmi, en son örneğini 2014 yılında Soma'daki maden cinayetlerinde yaşadığımız gibi, hem insana, hem doğaya kasteden bir düzendir. Fosil yakıt bağımlısı sermaye, ülke içi ve ülkeler arası toplumsal eşitsizlikler yaratmakla kalmaz, doğanın sömürüsüne ve emisyonlara yol açarak yaşamı da tehdit eder. Fosil sermaye düzeninde yenilenebilir enerji kuşkusuz emisyon miktarlarını azaltıcı etki gösterecektir. Bu bakımdan yenilenebilir enerji fanatizmi iklim değişikliğini yavaşlatabilir, ama iklim sorununu çözemez. Çünkü CO₂ fetişizminde olduğu gibi, sorunu karbon emisyonlarından ibaret görür. Çözümü de, emisyon yaymayan yenilenebilir enerjiye tutkuyla sarılmakta bulur.

“Büyük ya da yok ol” ülküsünün geçerli olduğu kapitalizmde üretim ve tüketim sürekli olarak artma eğilimindedir. Üretim ve tüketimdeki artış döngüsü enerjiyle mümkündür. Enerji talebinin azalması için bu döngünün kırılması gerekir. Enerji talebi azalmadığı sürece yenilenebilir enerji olsa olsa iklim sorununa bir yama işlevi görebilir. Kaldı ki, güneş enerjisinden elektrik üretildiğinde, ne doğanın çeşitli unsurlarının metalaştırılması ve doğanın kapitalist tahakkümü, ne de kapitalist toplumsal ilişkiler

50 Anthony Giddens, *The Politics of Climate Change*, Polity, Cambridge, 2009, s.34.

51 Noam Chomsky, “The Greening of Chomsky: A Conversation”, A. Levy, C.Y. Gonick ve M. Lukacs’ın yaptığı söyleşi, *Canadian Dimension*, Cilt 48, Sayı 1, 2014, <http://canadiandimension.com/articles/5874/>

52 Anne Petermann, The System Will Not be Reformed, <http://climate-connections.org/2012/07/24/three-responses-to-bill-mckibbens-new-article-global-warmings-terrifying-new-math/>, 24.7.2012.

53 Bkz. R. Keleş, C. Hamamcı, A. Çoban, *Çevre Politikası*, İmge, 7. Baskı, Ankara, 2012, s.83-86.

yok olur. Yukarıda tartıştığımız iklim adaletsizliğinin nedeni güneşten az yararlanılıyor olması değildir ki, güneşin enerji üretimindeki payı artırıldığında iklimsel ve toplumsal adalet belirirversin. Almanya'nın dünyada güneşten en çok yararlanan ülkelerden biri olmasına karşın, ev sahibi olduğu otomobil şirketlerinin baskısıyla Avrupa Birliği'nde trafiğe yeni çıkacak otomobillerin emisyon değerlerinin azaltılmasını sağlayacak düzenlemeyi yıllarca engellediği ve geciktirdiği unutulmasın. Yüzünü fosilden güneşe doğru da çevirse, kapitalizmde günün sonunda son söz, adaletsizliklerin yuvalandığı sermaye çıkarlarıyla şekillenir.

Toplumsal Adalet Çevresel Yıkımı Hızlandırır Mı?

Toplumsal adaletsizliğin iklim adaletsizliğiyle etkileşiminin çeşitli yönleriyle ilgili buraya kadar olan tartışmamız, kapitalizmde, servetler, emisyonlar, iklim değişikliği ve etkileri bakımından adaletsizlikleri ortaya koydu. Toplumsal adalet sağlama çabası bir yönüyle ekonomik etkinliklerde artış anlamına gelebileceği için bu çabanın da iklimdeki değişmeyi hızlandırması söz konusu olur mu? Ekonomik açıdan adil bir toplumun, var olana ek, fazladan iklimsel bir maliyeti var mıdır sorusuyla, bu çalışmanın iki tezini, bir de ters açıdan test etmiş olacağız.

Dünyadaki yoksulların yaşam koşullarının iyileşmesinin bir zorunluluk olduğu düşüncesine karşı çıkmak, insanlık kavrayışıyla bağdaşmaz. Kimi liberaller bu kadar ileri gitmezler, ama ölümü gösterip sıtmaya razı etme yöntemine başvururlar. Önerdikleri, kapitalist büyümenin yoksulların durumunu yavaş yavaş iyileştireceği teorisidir, daha önce ele alındığı üzere bir safsatadır. Yoksulların durumunun iyileştirilmesi gündeme geldiğinde, bunun yol açacağı emisyon artışı ve iklim değişikliği gerekçelerini öne sürenler de olabilir. Eldeki hesaplamalar dikkate alındığında, bu da doğru değildir, çünkü olası emisyon artışı devede kulak sayılabilir. Günümüzde çoğu Asya'da ve Afrika'da olmak üzere, 1.3 milyar insan elektriksiz bir yaşam sürmektedir.⁵⁴ Dünyadaki tüm elektriksiz insanlara elektrik sağlamanın getireceği ek emisyon, toplam emisyonların yalnızca yüzde 1'i kadardır.⁵⁵ Dünyada bir milyar kişi yetersiz beslenmektedir. Buna karşılık, yalnızca ABD'de dağıtım sürecinde bozulduğu ve tüketim sürecinde israf edildiği, yenebilecek olandan daha fazlası satın alındığı için atığa dönüşen gıda miktarı, bir milyar aç insanın beslenmesini sağlayacak düzeydedir. Gelişmiş kapitalist ülkelerdeki sera gazı emisyonlarının yüzde 10'u, üretildiği halde tüketilmeden, çoğu zaman kutusu bile açılmadan atığa dönüşen gıdalla ilgilidir.⁵⁶ Bu atığa engel olunması bile emisyonlarda kayda değer bir azalma sağlayabilir.

54 International Energy Agency, *World Energy Outlook 2012*, OECD ve International Energy Agency, Paris, 2012, s.529.

55 Raworht, *a.g.m.*, s.44.

56 UN's Think Eat Save Programme, Fast Facts: Uncovering the Global Food Scandal, <http://thinkeatsave.org>, 20.10.2013.

Adalet talebinin ek iklim yükü doğurup doğurmadığını incelemek üzere alçakgönlü bir karşılaştırma yapabiliriz. Kapitalizmdeki toplumsal ve iklimsel adaletsizliğin simge ülkesi olarak ABD ile insan gereksinimlerinin karşılanmasını temel alan siyasetleriyle sosyalist Küba örneği karşılaştırılabilir. Küba, 1990'ların başında sosyalist bloğun dağılmasından sonra Sovyetler Birliği'yle ticari ilişkilerinin zayıflamasına ve Amerikan başkanları Bush'un ve Clinton'ın başkanlık dönemlerinde iyice ağırlaştırdıkları ambargo ve yalıtma politikalarına karşın, insani gelişme bakımından çok önemli başarılar elde etmiştir.

Çizelge 4: Kapitalist Büyüme ve İnsani Göstergeler

	Milli Gelir Kişi başı \$	Enerji Kul. Petrol eşd. Kişi b. ton	CO ² Emisyonu* Kişi b. ton	Yaşam Beklentisi Yıl	Obezlik %	Doktor Sayısı 1000 kişiye	Bebek Ölüm Oran 1000 doğ.
Küba	6,300	1,01	2,56	79,2	11,8	6,7	4,5
ABD	51,163	6,81	16,15	78,8	35,7	2,5	6,1
Türkiye	10,653	1,56	4,04	75,1	30,3	1,7	12
Dünya		1,90	4,51	71	12	1,5	34

* Yalnızca yakıtlardan kaynaklanan emisyon.

Kaynak: International Energy Agency, 2014; Murphy ve Morgan, 2013, s. 474-78;

WHO, Global Health Observatory Data; the World Bank, 2014; UN DESA, 2014;

<http://thsk.saglik.gov.tr/obezite-sismanlik/772-turkiye-de-gorulme-sikligi.html> erişim 4.6.2014.

Çizelge 4'ün gösterdiği gibi, Küba'nın milli geliri ABD'nin sekiz kat, enerji kullanımı ve karbon emisyonlarıysa altı-yedi kat gerisindedir; dolayısıyla, iklime olan etkisi ve ekosisteme verdiği zarar da aynı oranda küçüktür. Buna karşılık, insani göstergeler bakımından ABD'den daha iyi durumdadır. Dünyada "Amerikan yaşam tarzı" ile bilenen ABD'de yaşam beklentisi, Küba'dan daha kısadır. Yapılan başka bir araştırmada da, çeşitli ülkeler karşılaştırıldığında, milli gelir arttıkça emisyon düzeyinin yükseldiği, ama ortalama yaşam beklentisinin artmadığı sonucuna ulaşılmıştır.⁵⁷ Yüksek milli gelir = daha uzun yaşam beklentisi denklemi, bir şehir efsanesidir.

Yaşam, bir yılda yaratılan milli gelirle karşılaştırılmayacak ölçüde karmaşık bir süreçtir. Sağlık ve eğitim hizmetlerinin, tüm yurttaşlara ücretsiz olarak sağlandığı Küba'da, her bin bebekten 4.5'i, ABD'de ise 6.1'i yaşamını yitirmektedir. Küba, bin kişiye düşen 6.7 doktor sayısı ile dünya birincisidir. Bu rakam, ABD'de 2.5, Türkiye'de ise ancak dünya ortalaması düzeyindedir. Obezlik, Küba'da dünya ortalamasının altındadır.

⁵⁷ University of East Anglia, Press Release, Research into Links Between Carbon Emissions, Income and Life Expectancy, <http://www.uea.ac.uk/mac/comm/media/press/2012/january/carbon-emissions-research>, 22.1.2012.

Oysa ABD’de nüfusun üçte biri obezdir. Türkiye ise aşırı şişmanlık konusunda “küçük Amerika” olma yolundadır. Gıda sektörünün, tüketilmeden atığa dönüşen ürünleriyle ve tarımda, enerjide, ulaşımında emisyonlara yol açan yapısıyla iklim üzerindeki baskısı, ürün fazlasının bedende depolanması olarak da yorumlanacak obezliğin ise beden ve toplumsal yaşam üzerindeki olumsuz etkileri çarpıcıdır.

Açıktır ki, Türkiye ne ABD gibi hoyrat bir kapitalist büyüme, ne de Küba gibi insani gelişme gösterebilmiş, bir bakıma arafta kalmış bir ülkedir. ABD, devasa bir milli gelir yaratmış, ama bunu, OECD içinde dördüncü olacak ölçüde çok adaletsiz biçimde dağıtarak ve dünyada kişi başına en yüksek emisyonu yol açan ülkeler arasında yer alarak yapmış; tüm bu bedellere karşın, sözü edilen insani göstergeler bakımından Küba’nın çok gerisinde kalmıştır. Küba, yeryüzündeki yoksul insanlara ve tüm varlıklara bu bedelleri ödetmeden, ABD’den daha iyi insani gelişmişlik düzeyi yakalamamanın olanaklı olduğunu bildiren bir örnektir. Küba toplumu ekonomik etkinliklerini sürdürürken, dünya ortalamasının altında enerji kullanıp, dünya ortalamasının altında emisyonlardan sorumlu olması bakımından iklim adaletini de ihlal etmemiştir. Toplumsal ve iklimsel adaletsizlikte olduğu gibi, en azından burada işaret edilen göstergeler bakımından toplumsal ve iklimsel adalet de karşılıklı ilişki içindedir.

Ütopik ve Gerçekçi İki Çözüm Yolu

Değişen iklimin yıkıcı etkilerinin toplumsal ve coğrafi olarak eşitsiz dağılımı sorununu gidermek için herkesin zarar görmede eşitlenmesini, diyelim herkesin sele maruz kalmasını, böylece ekolojik ve toplumsal etkilerin adil biçimde paylaşılmış olacağını ileri süren bir öneri, uygulanması söz konusu olmayan deli saçması bir öneridir. Bununla birlikte, bu yaklaşım, dünyadaki herkesin, sınıf, etnik köken, gelişmişlik düzeyi fark etmeksizin iklim değişikliğinden etkilendiğini ileri süren görüşle ikiz kardeştir. Birinci önerideki gibi bir varsayım akıl dışı kabul ediliyorsa, toplumsal ve iklimsel adaletsizlikleri önemsizleştiren ikinci görüşün doğru kabul edilmesi de akla yatkın değildir. Benzer biçimde, emisyonlardan sorumlu olanların toplumsal ve bölgesel dağılımının eşitsiz oluşundan hareketle, yoksul toplumlar kapitalist büyüme yolunu, yoksul yurttaşlar da Amerikalı bireyin yolunu izlerlerse, daha çok sera gazı emisyonu yaratmış olurlar, böylece dünyaya zarar vermek bakımından eşitlikçi bir durum oluşur, düşüncesi de savunulamaz. İklimi değiştirme bahasına kirletici etkinliklerde bir eşitlik arayışı ekolojik adaletle bağdaşmaz. Bu saçma yaklaşım da, Çin’in, ABD’deki kişi başına düşen otomobil sayısına ulaşmasını bir iklim felaketi olarak gören bir düşünceyle, özü bakımından ikiz kardeştir. Çin sorgulanmadan önce, ABD’deki otomobil sahipliğinin iklime etkisinin sorgulanması adil bir bakışı sergiler, tersi değil.

Bu saçma önerileri bir yana bırakırsak, buraya kadar elde edilen bulguların işaret ettiği toplumsal ve iklimsel adaletsizlik kısır döngüsü nasıl kırılabilir? Bu yazının bağlamına ve tartıştığı tezlere uygun olarak iki çözüm yolu incelenmeye değer. Bunlardan

ilki, Keynesçi adil bölüşüm önerisi, ikincisi ise düzen değişikliği siyasetidir.

Adil ekonomik bölüşüm, zenginden alıp yoksula vererek ve zenginin daha da zenginleşmesine engel olarak toplumdaki gelir ve servet makasını küçültmektir. Adil bölüşüm, hem ekonomik adaletsizliği törpüleyecek, hem de zenginliğin iklim ve çevre üzerindeki baskısının azaltılmasına katkıda bulunacaktır.

Gelir dağılımının iyileştirilmesi, sürdürülebilir kalkınma yaklaşımının abecesi olan 1987 tarihli *Ortak Geleceğimiz* raporunda, toplumsal adalet ve çevrenin korunması ilişkisinin önemli bir boyutu olarak vurgulanmıştır.⁵⁸ Adil ekonomik bölüşüm, Thomas Piketty'nin, 21. *Yüzyılda Sermaye* adlı kitabıyla yeniden güncel bir konu oldu. Bu kitapta ve genel olarak ekonomik adalet söz konusu olduğunda başlıca mali araç vergidir.⁵⁹ Buna sağlık ve eğitim harcamalarının artırılması gibi öneriler eklenir.

Kuşkusuz, adil bölüşüm önemli bir taleptir ve kulağa hoş gelen bir yoldur. Ancak kapitalist üretim tarzı varlığını sürdürürken Thomas Piketty'nin üzerinde durduğu gibi sermaye kesimlerine yüzde 80'e varan vergi koyarak adaletsizliği gidermek önerisi ütöpik bir niteliğe sahiptir. Karbon vergisi önerisi de aynı çerçevede değerlendirilebilir. Ütöpik olması vergi oranının yüksek olmasıyla ilgili değildir; tersine yüksek vergi bir zorunluluktur. Kapitalizmin ekonomik ve siyasi yapısını değiştirmeden, sermayenin karşı çıkma direncini kırarak mekanizmalar oluşturmada bu öneriye bel bağlamak, bir ütopyadır.⁶⁰ Adil bölüşüm bir yana, kapitalist büyüme modelinde ekonomik önceliklerin yoksul ve emekçi kesime göre belirlenmesi bile söz konusu olmaz. Örneğin, Brezilya'da Başkan Lula döneminde başlayan yoksula aylık 60 dolar gelir uygulaması ve emekçiler için sağlanan ücret artışı yoksulluk sorununu gidermemiştir. Gerçek böyleyken, miras aldığı neo-liberal rejimden kopmayan İşçi Partisi'nin pragmatizmi, Lula'nın Brezilya'yı küresel bir güç yapma hevesiyle birleşerek 2014 Dünya Kupası Şampiyonası'na ev sahipliğini Brezilya'ya getirmiş, ekonomik kaynaklar, her şeyin önüne geçen stat yapımına ayrılmıştır. Yoksul halk, gereksinmelerinin karşılanmamasına toplumsal eylemlerle tepki gösterince, rejim, polis zoruyla gösterileri bastırma yolunu seçmiştir.⁶¹ Adil bölüşüm önerileri ütöpiktir, çünkü kapitalist yapıları kırmadan, kapitalizmin ekonomik ve siyasal aktörleriyle kavga etmeden bölüşümü adil biçimde yeniden yapmak olanaklı değildir. Nitekim, *Ortak Geleceğimiz* adlı rapordan bu yana ve sürdürülebilir kalkınma stratejilerinde, şimdilerde yeşil ekonomi yaklaşımlarında toplumsal adalet ve yoksulluğun giderilmesi vurgusu yapılmış olsa da, bir fersah yol alınamamıştır.

Bunun yanında, adil bölüşüm toplum-içi bir konu olduğu kadar, iklim değişimi ve

58 The World Commission on Environment and Development, *Our Common Future*, Oxford University Press, Oxford, 1987, s.50-51.

59 Verginin kapitalist sömürü bağlamında eleştirel bir değerlendirmesi için bkz. Mustafa Durmuş, "Devlet, Sosyal Sınıflar ve Bütçe İlişkileri Bağlamında 2014 Bütçesine İlişkin Bir Çözümleme", *Yaşayan Marksizm*, Yıl 2, Sayı 2, 2014, s.139-143.

60 Slavoj Žižek, Comments on Thomas Piketty's 'Le Capital au XXIe siècle', <http://simongros.com/text/articles/slavoj-zizek-comments-thomas-pikettys-le-capital-au-xxie-siecle/> erişim 30.5.2014.

61 James Petras, "Brezilya: İşçilerin Mücadelesi Spor Etkinliklerini Gölgede Bırakıyor", Çev. Ö.Dede, *BirGün Fikir*, 15.6.2014, s.17-18.

çevresel adalet bakımından uluslararası da bir sorundur. Uluslararası iklim rejimi belgeleri ve sürmekte olan görüşmeleri göstermektedir ki gelişmiş kapitalist blok, yoksul ülkelerin iklim değişikliğiyle mücadelesinde gereksinme duyduğu mali kaynakları, destekleri ve araçları sağlamaya yanaşmamaktadır. 1800'lerden bu yana biriken biçimde emisyon yaratan gelişmiş ülkelerin tarihsel sorumluluklarına denk gelen biçimde mali fon oluşturmalarını önermek de, yukarıdakine benzer bir ütopya olarak kalacaktır.

Dünya gezegeni yaşam ortamı olarak düşünüldüğünde, değişen iklim göstergeleri de dikkate alındığında, yoksulların toprak, su, gıda, enerji, ulaşım vb. taleplerini karşılamak için, bunu iklim ve çevre bakımından denkleştirmek üzere, zenginlerin toprak, su, gıda, enerji, ulaşım vb. tüketimi azaltılmalıdır. En yoksulların ve emekçi kesimlerin yaşam kalitesinde bir iyileştirme olabilmesi için pastanın yeniden ve hakça bölüşülmesi yetmeyebilir, özellikle az gelişmiş ülkelerde pastanın büyütülmesine de gereksinme duyulur. Yaşam kalitesini artıran sektörlerde büyümenin yol açacağı emisyonları denkleştirmek içinse sermaye sınıflarının arzularını karşılamaya yönelik üretim yapılan sektörlerde, yani zenginliğin yarattığı emisyonun azaltılması gerekecektir. Özellikle gelişmiş ülkelerde küçülme, ekolojik ve iklimsel etkilerin azalması için kaçınılmazdır. Kapitalist büyüme yerine küçülme sayesinde, sermaye birikiminin oluşturduğu iklim ve çevre yüklerinin yoksullar üzerine yüklenmesi de bir ölçüde dizginlenebilecektir. Ancak bunu gerçekleştirmek, bireysel, toplumsal ve uluslararası düzeylerde kapitalizmin birikim yasalarına ve yapısal engellerine ve sermayenin ve devletin engellemelerine takılacağı için, sermaye aktörlerine karşı mücadele etmeden ve kapitalist yapıları yıkmadan mümkün değildir.

Yukarıda kısaca sıralanan gerekçelerle, uluslararası bildirilerde ve sokak eylemlerinde kullanılan “iklimi değil düzeni değiştir” (system change not climate change) sloganı, hedefi özetleyen bir berraklığa sahiptir. Düzen-içi bir iklim siyaseti ütopya iken, kapitalist düzen-dışı, eşitlikçi ve ekolojik bir toplumu hedefleyen bir siyasal strateji, sanıldığı gibi tersine bir ütopya değildir. İklim sorununun toplumsal bağlamı dikkate alındığında, sorunu çözecek gerçekçi çözüm, toplumsal ve iklimsel adaletsizlik döngüsünü kırarak, düzen-dışına çıkacak bir alternatifte yatar.

Çeşitli örgütlerin imzasıyla yayımlanan, “iklimi değil düzeni değiştir” talebinin vurgulandığı bir bildiride, iklim değişikliği sorununu gerçekten çözebilmek için doğa ve halk üzerindeki sömürünün sona erdirilmesi gerektiği belirtilir. Bunu gerçekleştirmeyi sağlayacak araçlar arasında şunlar sayılır: fosil yakıt rezervlerinin üçte ikisini toprak altında bırakmak; petrol, katran kumu, kaya gazı, kömür, uranyum için yeni araştırmaları ve kullanımı yasaklamak; ihracata dayalı endüstriyel gıda üretimini sona erdirmek, küçük çiftçi üretimini ve gıda egemenliğini sağlayan bir tarım sistemini desteklemek; topluluk katılımı, hakçılık ve doğal kaynakların korunması ilkelerini temel alan yerel ekonomilerin gelişmesini desteklemek; savaş endüstrisini ve askeri altyapıyı tasfiye etmek; çalışma saatlerini azaltmak ve doğayı onaracak istihdam olanakları yaratmak; ve şirket yanlısı ticaret ve yatırım anlaşmalarını ortadan kaldırmak. Ayrıca, “iklimi de-

ğil düzeni değiştir”, Dünya Ticaret Örgütü’nün, uluslararası şirketlerin ve bankaların tahakkümünü yıkmayı da gerektirir.⁶² Açıktaır ki, tüm bunlar, kapitalist birikim rejiminde, sermaye hegemonyasında, kapitalist devletin varlığı koşullarında yaşama geçirilemez. Bunlar yaşama geçirildiğinde de ona kapitalizm denmez. Kapitalizm içinde bunlar gerçekleştirilemeyeceğine göre, düzen değişikliği ütöpik değil, gerçekteçi yoldur.

Sonuç

Yazı boyunca elde edilen bulguları toplamak gerekirse, yoksul ülkelerle karşılaştırıldığında, büyük servetlerin daha çok yığıldığı gelişmiş ülkelerin karbon emisyonları da yüksektir. Milli gelir düzeyi yüksek olan gelişmiş kapitalist ülkelerdeki ekonomik büyüme, dünyanın iklimini değiştirme bahasına gerçekleşiyor. Ayrıca, emisyonların sınıfsal bir karakteri var, yani emisyonlardan asıl olarak servet sahibi, zengin kesimler, bir başka deyişle sermaye sahipleri sorumludur. Ekonomik büyüme ve servet yığılması yoksulların durumunda bir iyileşme yaratmadığı gibi, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde yoksulların payına düşen, değişen iklimle ilişkili örneklerini yukarıda ele aldığımız yıkıcı ekolojik etkilerdir. Böylece, kapitalist birikim rejimi-emisyon artışı-iklim değişikliği-yoksulların iklimdeki değişmenin etkilerine maruz kalması biçiminde bir sıralamayla oluşmuş olan süreci yaşıyoruz. Bu sıralamanın tarihsel bir zorunluluk olmadığını gösteren bir örnek olarak sosyalist Küba, kapitalizmin ağababası ABD’ye, yedi kat daha az emisyon düzeyiyle daha az ekolojik etkisi olan, daha adil bir toplum yaratma dersi vermektedir.

Bir felaket riskinin varlığından ya da yaklaşmakta olan felaketten söz edilebilirse de, felaketi felaket kılan şey, o olayın felaket olarak gerçekleşmiş olmasıdır. Yaklaşan felaketi durdurma şansı her zaman vardır, ama felaketin gerçekleşmesi, bu şansın cahilce ya da savsaklamayla harcandığı anlamına gelir.⁶³ Toplumsal ve iklimsel adaletsizlikler dikkate alındığında, bir felaket ya da Swyngedouw’un kavramıyla “kıyamet şimdi” durumu yaşandığı söylenebilir. Aç olarak uyumaya çalışan bir milyardan fazla insan için, bu durum bir felaket değilse ya da aşırı hava olaylarına bağlı olarak ölen, hastalanan, geçimini sağladığı toprağı, üretim araçlarını, mahsulünü, yurdunu yitiren yüzbinlerce insan için, bu yaşadıkları bir kıyamet değilse nedir?

Stratejik hatalar ve etkisiz çözümler, bu felaketin tüm yoksullar ve emekçiler için gerçekleşmesi anlamına gelecektir. CO₂’yi metalaştıran fetişist strateji, yönetsel-tek-nik dar görüşlülüğe sıkışmış “daima kıyamet” stratejisi ve yenilenebilir enerji fanatizmi, iklim sorununun toplumsal bağlamını görmezden gelirler. Adil bölüşüm önerisi ise, kapitalizmde gerçekleşmeyecek bir ütopyadır. Bu stratejiler, kapitalizmi sürdürmeye

62 There Will Be No Going Back from the Climate Chaos If We Don’t Halt Polluting Corporations and Change the System, <http://climatespace2013.wordpress.com/2014/06/09/there-will-be-no-going-back-from-the-climate-chaos-if-we-dont-halt-polluting-corporations-and-change-the-system/> 9.6.2014.

63 Bauman, a.g.e., s.73-75.

çalışırken kapitalizmde sömürülen kesimlerden henüz felaket boyutunda iklimsel etkileri yaşamamış olanlar için yaklaşan felaketi önleme şansının da yitirilmesine yol açarlar.

Buraya kadar elde edilen bulgular ve sürdürülen tartışmalar, toplumsal ve iklimsel adaletsizliğin etkileşim içinde olduğunu göstermiştir. Bu etkileşim nedeniyledir ki, toplumsal adaletsizlik giderilmeden iklim sorunu çözülemez. Bu demektir ki, iklim sorununun gerçek çözümü, adaletsizlik üreten ve adaletsizlik sayesinde varlığını koruyan kapitalist düzenden kurtulmakla mümkündür.

“Düzeni değiştirene kadar çok geç olabilir” diyenler çıkacaktır. Düzen değişikliğinin de altyapısını oluşturacak bir siyasal mücadele örgütlemek bir zorunluluktur. Bir başka deyişle, aşağıdaki unsurlar, eşitlikçi ve ekolojik yeni bir toplumsal düzen için siyasal mücadele amacı ekseninde biçimlendirilmiş bir hazırlık sürecinin araçları olarak işe yarayacaktır. Doğanın bozulmasını yavaşlatmak ve emek üzerindeki sömürüyü hafifletmek için:

- Eğitimin, sağlığın, suyun ve yayla, mera, orman, yeşil alan, park, bostan gibi ortak kullanılan ekolojik varlıkların özelleştirilmesine, ticarileştirilmesine, metalaştırılmasına karşı çıkmak, engel olmak, bunlardan yararlanmayı ve bunların yönetimini kolektifleştirmek.
- Ücretsiz, güvenli, yaygın, dakik toplu taşıma sistemi ve ulaşım hakkı talebini, toplantılarda, mahalle meclislerinde, muhtarlıklarda, belediye meclislerinde, kent konseylerinde, millet meclisinde daha gür biçimde seslendirmek.
- İklim konusunda bilgilenme hakkını elde etmek amacıyla medya üzerinde yoğun baskı ve talep oluşturmak.
- Sermeyenin, devletin ve hükümetin halka ve ekolojik varlıklara karşı düşmanca tavır güden iklim siyasalarına ve enerji siyasalarına karşı sokak muhalefetini yükseltmek. Gezi isyanı, HES, termik karşıtı ve benzeri pratikleri çoğaltmak ve yaygınlaştırmak.
- Düzeni değiştirmek üzere iktidara yürüyecek siyasi özneyi kurmak, genişletmek, toplumsal kesimlerle, muhalefet odaklarıyla ve toplumsal hareketlerle buluşturup büyütme.
- Gelişmiş ülkelere karşı toplumsal ve iklimsel adalet talebiyle hareket eden uluslararası toplumsal hareketlerin parçası olmak.

Bu öneriler çoğaltılabilir, kaldı ki, hiç biri özgün de değildir. Asıl vurgulanması gereken, bunların birer istasyon olduğunu kavramaktır; gidilecek yere ulaşırken her istasyonda durmak gerekmebilir. Önemli olan, eşitsizlikçi ve yıkıcı kapitalist büyümeye değil, toplumsal ve ekolojik adalete dayanan, eşitlik ve ekolojik ussal ilkelerinin belirlediği bir toplum hedefine doğru yol alan siyasal mücadeleyi örgütlemektir.

Kaynakça

“30 Milyon Muhtaç”, *Cumhuriyet*, 5.4.2015.

Atkin, Emily, The Canadian Government Doesn't Let Its Meteorologists Talk About Climate Change, <http://thinkprogress.org/climate/2014/05/28/3442208/meteorologists-climate-change/>, 28.5.2014

_____, Low-Income, Black, And Latino Americans Face Highest Risk Of Chemical Spills, <http://thinkprogress.org/climate/2014/05/02/3433529/poor-black-latino-chemical-spills/>, 2.5.2014

Bauman, Zygmunt, *Azınlığın Zenginliği Hepimizin Çıkarına mıdır?* Çev. H. Keser, Ayrıntı, İstanbul, 2014.

Brinicombe, Lucy, England's Most Deprived Areas Three Times More Likely to Have Been Flooded than Most Well-off, <http://www.oxfam.org.uk/blogs/2014/03/englands-most-deprived-areas>, 25.3.2014.

Chomsky, Noam, “The Greening of Chomsky: A Conversation”, A. Levy, C.Y. Gonick ve M. Lukacs'ın yaptığı söyleşi, *Canadian Dimension*, Cilt 48, Sayı 1, 2014, <http://canadian-dimension.com/articles/5874/>

CIA, The World Factbook 2013, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2205.html>, erişim 4.6.2014.

Committee on Understanding and Monitoring Abrupt Climate Change and Its Impacts, *Abrupt Impacts of Climate Change: Anticipating Surprises*, the National Academies Press, Washington DC, 2013.

Credit Suisse Research Institute, *Global Wealth Databook 2013*, Credit Suisse, Zürich, 2013.

_____, *Global Wealth Databook 2014*, Credit Suisse, Zürich, 2014.

Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, *Çevresel Göstergeler 2012*, Ankara, 2012.

Çoban, Aykut, “Sınıfsal Açıdan Ekolojik Mücadele, Demokrasinin Açmazları ve Komünizm,” *Yaşayan Marksizm*, Yıl 1, Sayı 1, 2013, 243-282.

Durmuş, Mustafa, “Devlet, Sosyal Sınıflar ve Bütçe İlişkileri Bağlamında 2014 Bütçesine İlişkin Bir Çözümleme,” *Yaşayan Marksizm*, Yıl 2, Sayı 2, 2014, 109-164.

Gardner, S.M., “Climate Justice”, J.S. Dryzek, R.G. Norgaard, D. Schlosberg (eds) *Climate Change and Society*, Oxford Uni. Press, Oxford, 2011, 309-321.

Giddens, Anthony, *The Politics of Climate Change*, Polity, Cambridge, 2009.

Gilens, M. ve B. I. Page, “Testing Theories of American Politics: Elites, Interest Groups, and Average Citizens” *Perspectives on Politics*, Fall, 2014.

Global Greengrants Fund, The International Network of Women's Fund and the Alliance of Funds, *Climate Justice and Women's Rights: A Guide to Supporting Grassroots Women's Action*, 2015.

Godfery, Morgan, “New Zealand Refuses Climate Change Refugees”, *the Guardian*, 12.5.2014, www.theguardian.com/commentisfree/2014/may/12/new-zealand-refuses-climate-change-refugees-mass-action-is-now-needed

- Green, D., J. Chakraborty, M.P. Taylor, “Australia’s Dirty Secret: Who is Breathing Toxic Air?” *the Conversation*, 15.4.2014, <http://theconversation.com/australias-dirty-secret-who-is-breathing-toxic-air-23237>
- Güney, K. Murat, Ekonomi Kimin İçin Büyüyor? Türkiye’de Servet Bölüşümü Adaletsizliği, www.sendika.org, 20.5.2015.
- _____, Ekonomi Kimin İçin Büyüyor? Türkiye’de Gelir Dağılımı Dengesizliği, <http://davetsizmisafir.org/2013/05/26/ekonomi-kimin-icin-buyuyor-turkiyede-gelir-dagilimi-dengesizligi/> 26.5.3013.
- Hansen, James, *Küresel Isınmanın Kırılma Noktası*, Çev. A.Yılmaz, Ayrıntı, İstanbul, 2009.
- “Hindistan’da Sıcak Hava 2200 Can Aldı”, *Radikal*, 31.5.2015.
- <http://thsk.saglik.gov.tr/obezite-sismanlik/772-turkiye-de-gorulme-sikligi.html>, erişim 4.6.2014.
- International Energy Agency, *Key World Energy Statistics*, Paris, 2014.
- _____, *World Energy Outlook 2012*, OECD ve International Energy Agency, Paris, 2012
- IPCC, *Climate Change 2013: Physical Science Basis*, Cambridge University Press, Cambridge, 2013.
- _____, *Climate Change 2014: Impacts, Adaptation, and Vulnerability: Technical Summary*, 2014, <http://www.ipcc.ch/report/ar5/wg2/>, erişim 5.6.2014
- Kalkınma Bakanlığı, *2015 Yılı Programı*, Ankara, 2014.
- Keleş, R., C. Hamamcı, A. Çoban, *Çevre Politikası*, İmge, 7. Baskı, Ankara, 2012.
- Kemph, Hervé, *Zenginler Dünyamızı Nasıl Mahvediyor?* Çev. İ. Kılınç, Ankara, Epos, 2010.
- Kılıç, Cem, “Gelir Dağılımında Uçurum Büyüyor. Türkiye İlk 3’te!” *Milliyet*, 24.6.2014, <http://ekonomi.milliyet.com.tr/gelir-dagiliminda-ucurum/ekonomi/yde-tay/1901730/default.htm>
- Kreft, S. ve D. Eckstein, *Global Climate Risk Index 2014*, Germanwatch, Bonn, 2013.
- Morelle, Rebecca, Malaria Spreading to New Altitudes, www.bbc.com/news/health-26470755, 7.3.2014.
- Murphy, Pat ve Faith Morgan, “Küba: Zoraki Bir Düşüşten Elde Edilen Dersler”, L. Stark (ed) *Worldwatch Enstitüsü, Dünyanın Durumu 2013*, Çev. C.U. Ekiz ve Ç. Ekiz, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2013, 465-480.
- National Climatic Data Center (ABD), State of the Climate: Global Analysis for Annual 2013, <http://www.ncdc.noaa.gov/sotc/global/2013/13>, erişim 2.2.2014.
- OECD360, Türkiye 2015, <http://www.oecd360.org/turkey>
- Petermann, Anne, The System Will Not be Reformed, <http://climate-connections.org/2012/07/24/three-responses-to-bill-mckibbens-new-article-global-warmings-terrifying-new-math/>, 24.7.2012
- Petras, James, “Brezilya: İşçilerin Mücadelesi Spor Etkinliklerini Gölgede Bırakıyor”, Çev. Ö.Dede, *BirGün Fikir*, 15.6.2014, 17-18.
- Phillips, Ari, Wealthy Residents Depart Chinese Mainland in Search of Clean Air, <http://thinkprogress.org>, 4.3.2014.

- Piketty, Thomas, *Capital in the Twenty-First Century*, Belknap/Harvard Üniversitesi Yayınları, İng. Çev. A. Goldhammer, Cambridge, 2014.
- Raworht, Kate “İnsanlık İçin Güvenli ve Adil Bir Alan Tanımlamak”, L. Stark (ed) *Worldwatch Enstitüsü, Dünyanın Durumu* 2013, Çev. C.U. Ekiz ve Ç. Ekiz, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2013, 39-53.
- Renner, Michael “İklim Değişikliği ve Yerinden Edilme”, L. Stark (ed) *Worldwatch Enstitüsü, Dünyanın Durumu* 2013, çev. C.U. Ekiz ve Ç. Ekiz, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2013, 481-494.
- Samson, J, D. Berteaux, B. J. McGill ve M. M. Humphries, “Geographic Disparities and Moral Hazards in the Predicted Impacts of Climate Change on Human Populations,” *Global Ecology and Biogeography*, Cilt 20, Sayı 4, 2011, 532-544.
- Sheppard, Kate, “Republican Former EPA Chiefs try to Convince Senata GOP that Climate Change is Real”, *the Huffington Post*, www.huffingtonpost.com/2014/06/18/epa-republicans-climate_n_5509048.html?utm_hp_ref=green&ir=Green 18.6.2014.
- Sönmez, Mustafa, “Ülkede Gelir ve Servet Dağılımı İyice Bozuldu,” *BirGün*, 25.4.2015, s.5.
- Stern, Nicholas, “Ethics, Equity and the Economic of Climate Change: Paper 2: Economic and Politics,” Center for Climate Change Economics and Policy, Working Paper No.97b, 2013, s.43, Çizelge 2.
- Swyngedouw, Erik, “Apocalyspe Now! Fear and Doomsday Pleasures”, *Capitalism, Nature, Socialism*, Cilt 24, Sayı 1, 2013, 9-18.
- There Will Be No Going Back from the Climate Chaos If We Don't Halt Polluting Corporations and Change the System, <http://climatespace2013.wordpress.com/2014/06/09/there-will-be-no-going-back-from-the-climate-chaos-if-we-dont-halt-polluting-corporations-and-change-the-system/> 9.6.2014.
- Toker, Brian, “Movements for Climate Action: Towards Utopia or Apocalypse?” *Communalism*, Sayı 1, 2009, http://www.communalism.net/index.php?option=com_content&view=article&id=204:movements-for-climate-action-towards-utopia-or-apocalypse&catid=72:tv&Itemid=53
- TÜİK, “Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması 2013”, *Haber Bülteni*, Sayı 16083, 22.9.2014, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=16083>
- “Türkiye Gelir Eşitsizliğinde İkinci”, *Cumhuriyet*, 10.12.2014.
- UN DESA (Department of Economic and Social Affairs, Statistics Devision) *World Statistics Pocketbook 2014 Edition*, United Nations, New York, 2014.
- UN's Think Eat Save Programme, Fast Facts: Uncovering the Global Food Scandal, <http://thinkeatsave.org>, 20.10.2013.
- University of East Anglia, Press Release, Research into Links Between Carbon Emissions, Income and Life Expectancy, <http://www.uea.ac.uk/mac/comm/media/press/2012/january/carbon-emissions-research>, 22.1.2012.
- Vidal, John “UK Homes Kept 4C Warmer than in 1970, Report Shows”, *the Guardian*, 28.1.2014.

- the World Bank, World Development Indicators 2014, <http://wdi.worldbank.org/table/3.8>; <http://wdi.worldbank.org/table/2.15>, erişim 30.5.2014
- _____ World Development Indicators 2015, <http://wdi.worldbank.org/table/2.15>
- the World Commission on Environment and Development, *Our Common Future*, Oxford University Press, Oxford, 1987.
- www.onurumuzusavunuyoruz.org
- www.skepticalscience.com/carbon-the-huge-overlooked-fossil-fuel-subsidy.html, 11.7.2012.
- Yavuz, C.I. ve F.A. Tanık (ed) *Türk Tabipleri Birliği Dilovası Raporu*, TTB Yayını, Ankara, 2011.
- “Zenginler Yoksullardan Sekiz Yıl Fazla Yaşıyor”, BBC Türkçe, www.bbc.co.uk/turkce/haberler/2015/04/150429_ingiltere_zengin_yoksul, 30.4.2015.
- Zizek, Slavoj (2014) Comments on Thomas Piketty’s ‘Le Capital au XXIe siècle,’ <http://simongros.com/text/articles/slavoj-zizek/comments-thomas-pikettys-le-capital-au-xxie-siecle/>, erişim 30.5.2014.